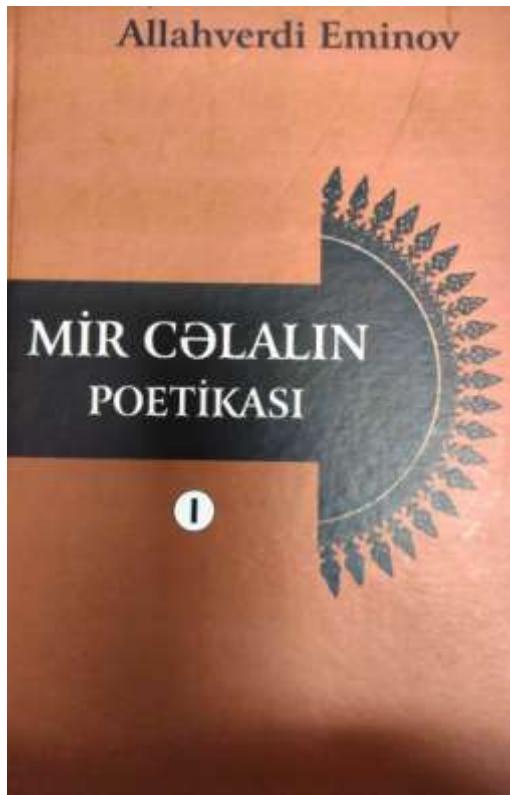

www.kitabxana.net

Milli Virtual-Elektron
Kitabxana

Allahverdi Emiov

“Mir Cəlalın poetikası”

II hissə: “Yolumuz hayanadır” romanı
Monoqrafiya. III cilddə. I cild. II e-kitab

www.kitabxana.net və YYŞİB-nin
müstərək nəşri

www.kitabxana.net

Milli Virtual-Elektron Kitabxana

**Yeni Yazarlar və Sənətçilər İctimai
Birliyinin rəqəmsal nəşrlər seriyası**
Allahverdi Emiov

“Mir Cəlalın poetikası”

İkinci hissə

“Yolumuz hayanadır” romanı

Monoqrafiya

Elmi-filoloji, ədəbiyyatşunaslıq e-kitabı

III cilddə. I cild. İkinci e-kitab

YYŞİB – kitabxana.net

Bakı-2020

**www.kitabxana.net və YYŞİB-nin
müzəkerək nəşri**

2

Tərtibçi və redaktor, layihə rəhbəri:

Aydın Xan Əbilov,

Prezident təqaüdçüsü, yazıçı-
kulturoloq, YYSİB sədri

Bu elektron nəşr Azərbaycan Respublikasının Gənclər Fonduunun maliyyə yardımı ilə Yeni Yazarlar və Sənətçilər İctimai Birliyi tərəfindən həyata keçirilən "Bizi innovativ-kreativ birləşdirən kitab: Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" layihəsi çərçivəsində hazırlanmışdır.

Müəllif monoqrafiyada böyük yazıçı, alim – pedaqoq Mir Cəlal Paşayevin yaradıcılığında: əslində araşdırılmamış nəşr poetikasından bəhs edir. Ədibin "Bir gəncin manifesti", "Yolumuz hayanadır", "Dağlar dil-ləndi", "Təzə şəhər", "Yaşıdlarım" romanları və povestləri təhlini tapmışdır. Kitab tələbə – gənclər və geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuşdur.

© Yeni Yazarlar və Sənətçilər
İctimai Birliyi, 2020

İKİNCİ HİSSƏ

«Yolumuz hayanadır» romanı

I

«Yolumuz hayanadır» romanı haqqında fikirlərim güman ki, «Bir gəncin manifesti» romanından fərqli olacaqdır. Çünkü, birinci əsərə «məktəb təcrübəsi»ndən başladım və bəlkə də: «Bunun poetikaya nə dəxli?» suali qoyulacaqdır. Qismən razılışırıam o mənada: əlli, yetmiş, səksən ildir ənənəni pozmamağa üstünlük vermişik... Amma əgər məsələ poetikadan gedirsə, maraqlı, orijinal bir romanın milyonlarla bu günün məktəblisi, sabahın gənci tanımlırsa, daha doğrusu, məhrum olursa, «dərsdən qovulursa»... bəs hansı meyardan başlamalıyıq?

«Yolumuz hayanadır» romanının poetikasını araşdıranda başqa bir qeyri-tarazlığa nəzər saldım: 1952-1957-ci illər arasında yazılan bu romana hansı Məkan və Zaman kontekstində işiq salmaq ədalətlidir. Vaxtilə mübahisəsiz keçməyən romanda yenə stixi sujet, obrazlar qismində baş verilənlər təhlil olunmuşdur. Lakin yazıçının bədii qayəsi – ideyası dəbdə olmayan yanaşma predmetindən uzaqda dayanmışdır. Ədəbiyyatşunaslar dövrün tənqidini – tədqiqi məntiqindən kənardə dayanmamaqla «sadə

hərəkət dinamikası»na üstünlük vermişlər. Mir Cəlalin «Yolumuz hayanadır» romanı oxucunu XIX əsr rus inqilabçı – demokratların bədii nəşrinə gedib çıxmır. Ona görə ki, Mir Cəlal peşəkar yazıçı idi, 30-40-ci illərdə bir neçə roman, povest yazmışdı. Lakin əllinci illərin siyasi və ədəbi ponoramı hazırlı, yazıçıların qarşısında konkret məqsədlər qoyulmuşdu. Qəribədir: Yazıçıların plennumları, qurultayları və s. toplantılar yaradıcılıq məsələsində sənətkarları hətta günahlandırdı, sanki cəzalandırırdı!.. Səbəbi ideologiya və onun xidmətində dayanan «Sosializm realizmi» ədəbi metoduna əməl olunub olunması idi.

Sənətkar üçün daha önəmlisi həyat hadisəlerini xalq interesləri və fərdi talelər zəminində ümumiləşdirmələr aparması, dolğun həyat lövhələri yaratmasıdır. İnsan – həyat paraleli bədii inikasını tapmasıdır. Bu cəhəti vaxtılı klassik dünya yazıçılarından V.Hüqoda, O.Balzakda, V.Skotda, L.Tolstoyda, A.Çexovda və digərlərin yaradıcılığında görürük. Bir fakta diqqət kəsilək: V.Hüqo Valter Skottun əsərləri haqqında demişdir ki, romançının (V.Skottun - A.E.) vəzifəsi həqiqəti, onun inkişaf perspektivini, həyatın qeyri-adi dramlarını, hansı ki orada xeyirlə şər, gözəlliliklə çirkinlik, yüksəlişlə uçurum bir-birinə qarışib ümumi bir qanundan – bütün bunları bədii yolla təhlil etməkdən ibarətdir. V.Hüqo fikrinin davamı kimi yazır ki, əvvəlki romanlarda həyatın bəzən tamam işıqlı, bəzən də qaranlıq tərəfləri göstərilirdi, hə-

qıqət tam dolğunluğu ilə verilmirdi. Halbuki bu bir-birinə zidd tərəflər həyatda daima vəhdətdə olmuş və mübarizə aparmışlar.

30-cu illərdən fərqli olaraq yazıçılarımız həyatın nisbətən dərin qatlarına daha çox meyil göstərirdilər. Artıq cəmiyyətdə silkələnmə, təmizlənmə getmişdi. Xüsusilə, tariximizə qayıdış quruculuq məsələləri ilə eyni vaxta düşmüşdü. Yaziçılarımızdan S.Rəhimov, Mir Cəlal, Ə.Əbülhəsən nisbətən cavan idilər və povestlərində, romanlarında janrın əsas tələblərini: həyatı, tarixi faktları saf-çürük etmək, ideyaların dərinliyinə varmaq, xarakterlər yaratmaq və sair nəşr vəzifələrinə yaradıcılıq prosesi kimi yanaşırıllar. Mən fikrimə bir dürüstlük gətirmək üçün böyük rus tənqidçisi V.Q.Belinskidən sitat verəcəyəm: «Romanın bədii əsər olmaqla vəzifəsi gündəlik həyatdan, tarixi hadisələrdən təsadüfi halları ayırməq, onların mahiyyətinin dərinliyinə, məğzinə – yaradıcılıq ideyasına vaqif olmaq, zahiri, dağınıq hadisələri ruhun və şürurun qan damarına çevirməkdir. Romanın bədiiinin qüvvəti və zəifliyi əsas ideyanın dərinliyindən, ayrı-ayrı xüsusi hallarda bunun təşkili qüvvəsindən asılıdır. Roman öz vəzifəsini yerinə yetirmək cəhətindən azad xəyalın bütün digər əsərlərilə bir cərgədə durur və bu baxımdan camaatın ən vacib tələblərini təmin edən,

ömrü uzun olmayan belletristika ciddi surətdə seçilməlidir».¹

Mir Cəlal müasirlik prizmasında tarixə müraciət etdi. Bu, dahi şair M.Ə.Sabir və onun dövrünü gedib çıxır. M.Cəlalın maraqlı tədqiqatçısı Yaqub İsmayılov göstərir ki, qabaqcıl ideyalı sənətkar tarixilik prinsipinə əsaslanmağı, tarixi həqiqətin mənasını, ictimai inkişafın qanuna uyğunluğunu tərifsiz, realizmin üzərində canlandırmayı düzgün yaradıcılıq yolu saymalıdır. Mir Cəlala da yaxşı məlumdur və o, özünün «Yolumuz hayanadır» romanında bu mühüm tələbi və şərti nəzərə almağa çalışmışdır.

Mir Cəlal romanda tariximizin foto-surətini təsvir etməməkdə haqlıdır və roman janrına riayət etmişdir. Məsələn, O.Balzak Fransa tarixini bədii inikas yolu ilə vermiş və istəyinə nail olmuşdur. Təsadüfi baxmamalıq: Jorj Sand yazıçı barəsində xoş sözlərini bildirmişdir: Roman Balzakin əlində dövrün hər şeyi əhatə edən ideyalarını, hissələrini, vərdişlərini, qanunlarını, incəsənətini, peşələrini və s. müxtəlif sahələrini, bir sözlə, müasirlərinin həyatının hərtərəfli tədqiqini aparmaq üçün bir bəhanə idi...

«Yolumuz hayanadır» romanı 50-ci illərin ədəbi məhsulu kimi diqqətdən yayınmamışdır. Nüfuzlu ədəbiyyatşunaslardan Abbas Zamanov, Mehdi Hüseyn,

¹ Belinski V.Q. Seçilmiş məqalələri, B. 1948, s.51.

Əhəd Hüseynov, Yusif Seyidov, Bəkir Nəbiyev, Cəfər Xəndan, Məmməd Cəfər məqalələrində, münasibətlərində fikirlərini demişlər. Hətta Yaziçılar İttifaqının İdarə heyətinin mart plenumunda (1958) M.Hüseyin məruzəsində qısa, lakin yetərli rəyini bildirmişdir.

Mərhum professor Abbas Zamanov romana sırf Sabırşunas nöqtəyi-nəzərindən yanaşmışdır. Ümumiyyətlə, bizim tənqidçilərimizin çoxu bədii əsər yazmaq istedadından məhrum olmaqla, yazıçıya elmin psixologiyasından qiymət verirlər. Kəsdirmirlər ki, romanın, ya-xud poemanın tarixi faktlara, hadisələrə baxışı bədii janrıñ tələblərindəndir və o, qarşısına tarixi şəxsiyyətlərin realist portretini yaratmağı qoymamalıdır. A.Zamanov təbiətcə kinsiz, iddiasız, lakin elmdə inadkar idi. Roman haqqında məqaləsində tamam başqa mənzərə vurğulanır: bir roman kimi strukturundan tutmuş hadisələrə, Sabirə, onun mühitinə və sairə ciddi iradlarını ifadə etmişdir. Mən elə Yaqub İsmayılovun da xarakterik saydığı iki iqtibası xatırlatmağı məqsədə uyğun saydım. Abbas Zamanov yazır: «Romanda Sabiri bədii xarakter kimi canlandırmaq üçün verilən hadisələrin bəziləri son dərəcə sönük, bəziləri qondarma, bəziləri isə heç bir təsir qüvvəsi olmayan adı əhvalatlardır. Əsərdə Sabir obrazı yoxdur...

Müəllifin bu xətti (Əntiqə obrazı, onunla bağlı əhvalatları nəzərdə tutur – A.E.) əsər boyu davam etdirməsinə və əsaslandırmışına can atmasına baxmaya-

raq, Əntiqə xətti qondarma olduğu üçün son dərəcə sxematik çıxmışdır. Buna görədir ki, adam Əntiqə obrázının reallığına, onun başına gələn hadisələrin həyatılıy-inə qətiyyən inana bilmir...»².

Alternativ olaraq müqtədir yazıçı və tənqidçi Mehdi Hüseyndən iqtibas gətiririk: «Romanın bədii tamlığına xələl gətirən qüsurlardan biri və bəlkə də ən başlıcası budur ki, surətlər bəzən uzun bir müddət sujet xəttindən çıxır, elə bil müəllif onları unudur, bir sıra epizodlar isə bilavasitə Sabirin həyat və mübarizəsi ilə üzvi bağlanmır. Məcazi verilən sujet xətləri təbii surətdə bir-birilə əlaqələndirilmir».

Hərçənd, Mehdi Hüseyn Mir Cəlal yaradıcılığına, onun üslubuna məhəbbətini gizlətmir. Ümumiyyətlə, mübahisə doğuran romana bu günün bədii roman janrı ilə yanaşmaq daha zəruridir. A.Zamanov, M.Hüseyn, Q.Xəlilov və başqa tənqidçilərin mülahizələri ola bilsin 50-80-90-ci illərin bədii mühiti üçün səciyyəvidir, yazıçının əl-qolunu bağlamaq, sujetində azad hərəkət, obrazlarda realizmdən uzaqlaşma və s. elementlər əslində qadağan idi. Lakin səmimi olaq: Bədii əsər lap tarixi hadisələrdən və şəxsiyyətlərdən bəhs edirsə belə, sərbəst bədii düşüncə, təxəyyül, məkan və zaman müstəvisindən çıxma və ilaxır Mir Cəlalın romanında «tapılıbsa», düşünüb belə həqiqətlərdən boyun

² Mehdi Hüseyn. Ədəbiyyat və müasirlik, «Azərbaycan» İ.1950, N1, s.18.

qaçırmagaşı məsləhət görüblərsə... yazıçı zamanı qabaqlamışdır!

Mən Mehdi Hüseynin sonralar yazdığı bu problemlə bağlı fikrini gətirəcəyəm: «Çox ola bilər ki, tarixi mövzuda yazılmış bədii əsərin sujeti başdan-başa unutdurulsun, buna baxmayaraq əsərdə təsvir olunan hadisə və konkretlik şübhə doğurmasın. Burada tələb olunan əsas şey yenə də həmin dövrün ümumi səciyyəsini dürüst anlatmaq və göstərməkdir».

Məşhur rus ədəbiyyatşünası A.Dneprov cəsarətlə köhnə mövqelərə tənqidi sözünü deməkdən çəkinməmişdir. Ədəbiyyatın üç növə bölünməsinə etiraz edir, V.Q.Belinskinin etika naminə adını çəkmirsə də: «Ədəbiyyatın üç növə: epik, lirik və dramaya bölünməsi o qədər də dəqiq deyil, köhnə, sərt, doğmatik anlayışlar, klassifikasiya canlı inkişafda olan mürəkkəb formalı romanı əhatə etməyə qadir deyil və onun bədii strukturasının təhlilinə tez-tez mane olur» – deyir.

Mir Cəlalı romanı yazmağa hansı psixoloji amil – təkamül vadər etmişdir? Sualın doğurduğu hiss sırf yaradıcılıq psixologiyası ilə daha çox bağlıdır: **Birincisi** ona təxmin edirik ki, M.Cəlal akademik B.Nəbiyevin de diyi kimi: Hələ 1947-ci ildə «XX əsrə ədəbi məktəblər» (1905-1907-ci illər) adlı elmi-tədqiqat əsərini bitirən Mir Cəlal Sabir dövrünün, həyatının və poeziyasının ən yaxşı bilicilərindən biridir... Sabirin şəxsiyyəti, onun bədii obrazını yaratmaq arzusu bir yazıçı kimi Mir Cəlalı lap

çoxdan düşündürmüştür. **İkincisi** yazılıcını mövzuya təhrik edən daxili təkandır, bu, ola bilsin ki, bədbinlik, yaxud nikbinlik notları ilə bağlıdır. Necə ki, A.P.Çexovun bir qeydi yerinə düşür: «Yazıcı mələk deyil, o, hər şeyi özündə təcəssüm etdirməlidir, ruhdan düşə, iztirab çəkə, şən və kədər kimi təbii hissələr keçirə, kin və məhəbbət göstərə, yalqızlıq hissindən əzab çəkə bilər. Lakin onun bu ovqata və hissələrə aludə olmağa hüququ yoxdur. Həyat və insanlar haqqında düşüncələrində o, belə ani həyəcan və ovqatlardan yüksəkdə dayanmayı, ali fikirlərin və məsələlərə obyektiv baxışların təsirilə deyil, əsəblərin və yenə əsəblərin təsirilə mühakimə yürütməyə yol verməməlidir». Hər bir yazılıçı üçün bu yaradıcılıq impulsları mövcuddur və ona təslimdir.

«Yolumuz hayanadır» romanının doğurduğu mübahisələrin bir ucu da onun janrı ilə əlaqəlidir. Ümumiyyətlə, ədəbiyyatşunaslarımız bu məsələdə dəqiq mövqedən çıxış etmişlər, hətta poeziyanın da «payını» vermişlər. Bu roman baxmayaraq ki, görkəmli şairimiz Mirzə Ələkbər Sabir Tahirzadədən, onun ömrünün qısa – iki illindən danışır. Ətrafindəki obrazlar da tarixi şəxsiyyətlərdir: Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Nəriman Nərimanov, Ə.Hüseynzadə Məmməd Tağı Sidqi, Mirzə Cəlil və digərləri. Lakin mənim mülahizəmə görə, romanı sırf tarixi əsər hesab etmək düzgün olmazdı. Biz, elə yazılıçı da «Qılınc və qələm», «Qan içində», «Səttarxan» və sairi oxumuşdur. Və tarixi

materialllar: sənədlər, faktlar, çıxışlar və ilaxırla zənginlərlər. Lakin tarixi mövzuya qayıtmaq hələ tarixiliyi əks etdirmək demək deyil. Müəllif dövrün hadisələrini görür, duyur, oxucunu illərə aparırsa... epik, azad, sərbəst məzmun daxilində bədii məqsədini təsvir edir. Mirzə Ələkbərə aid hətta məişət faktları da sadalanır, ölümü də, «Mola Nəsrəddin»dəki şeirləri də. Bu, haqq vermir romana tarixi faktlar kontekstində qiymət verək. Mehdi Hüseynin irad tutduğu «sujet xəttindən çıxma» da buradan irəli gəlir.

«Yolumuz hayanadır» romanı haqqında tənqid məqalələri saf-çürük edəndə bir nəticəyə daha çox üstünlük verirsən: Romana bir fərdi dünya görüşündə yanaşılmışdır və bütün tənqid hədəfi Sabirin üzərində mərkəzləşir. Lakin mən belə düşünməzdim. M.Cəlal yalnız Sabirin həyat və fəaliyyətini əsərə gətirmək məqsədini qarşıya qoymamışdır. Əgər belə olardısa – yazıçıya elə Sabırşunas da deyə bilərik. O, cəmiyyətdə, konkret Azərbaycanın XX əsrin ilk onilliklərində ictimai-siyasi hadisələrin kökünün onun əyalətlərindən başlayaraq yetişdilərini, kənd həyatının ağır vəziyyətini və bəzi ziyalılarımızın heç də kənardə qalmadıqlarını, habelə bu boşluğu görən həmin demokrat ziyalıların Bakıya üz tutmasını, haradasa nicat yolunun bu neft şəhərindən qaynaqlandığını təsvir etmişdi.

Məlumdur ki, Şamaxı maarifçiləri, o cümlədən Seyid Əzim Şirvani, Abbas Səhhət, Mirzə Ələkbər

Sabir, Sultan Məcid Qənizadə və digərləri müxtəlif illərdə Bakı ilə əlaqə saxlamış, hətta məktəblərdə dərs demiş, dərsliklər yazmışlar.

Mir Cəlal Sabiri istisna etmir və romanın sujetini onun üzərində qurur. Bu, yaradıcılıq üslubudur, yaziçinin maraq dairəsidir. Romanın ilk səhifələrində «Molla Nəsrəddin» jurnalının adının hallanması əlbəttə, Sabirlə bağlı olmalı idi və Şamaxıda yeganə şair idi, jurnalda müntəzəm çap edilirdi. Şair kiminlə rastlaşmalı idi? Yaziçi istəsəydi Abbas Səhhəti xüsusi planda önə gətirədi, halbuki sona qədər onu görmürük. Müəllif oxucunu Hacı Axundla qarşılaşdırır. Bu sima Şamaxı bölgəsində nüfuzlu din xadimidir. Gəlin, bu günün zehniyyətiyle ya-naşaq. Sovet ideologiyası din xadimlərini gözdən salmaqla deyil ki! Hərçənd, yaziçi bu müstəvidən çıxmışdır. Lakin dinə xurafat abi-havası gətirən Hacı Axundlar məhz Tahirzadələrlə qarşı-qarşıya gəlməliyidilər.

Hacı Axund elə-belə şəxsiyyət deyil və o, Mirzə Ələkbər Tahirzadə ilə mübahisəyə qoşula bilər və elə də var. Amma o, tək deyil, Mirzə Abbasqulu kimi həmfikrili oxucu qarşısına çıxar. Oxuyuruq: «Mirzə Abbasqulu isə Büllürnisə xanımın xilafına olaraq şair dostunun düşüncələrinə çox həssas idi. Onun «öz aləminə» getdiyini duyan kimi səsini kəsir, heç nə demir, hətta bir hərəkət də etmirdi. Münasib bir vaxt düşən kimi çəkilib

gedir, dostuna mane olmamağa çalışırdı». Deməli, Sabir məhz tarixi simalarla deyil, bədii surətlə bir yerdədir.

«Yolumuz hayanadır» romanının ilk səhifələrində artıq yazıcının mühüm ideyası: **Azərbaycanı başdan-ayağa bürüyən ədalətsizlik, haqsızlıq sindromunda nə gözləyir? Milli ziyalılarımız nicat yolunu tapa biləcəkmi? Obrazlar bu mühiti dioloji tərzdə qavramaqda haqlıdırlar mı?** Bax, bu üç sual romanın poetikasının bir xəttini təşkil edir. Biz təhlilimizdə bu «Üç sual – tezisə» cavab axtarmağa çalışacaqıq. Əgər məqsəd, qayə belədirse Mirzə Ələkbər Tahirzadənin tezliklə Bakıya müəllim sıfətiley işləməyə getməsində yazıçı düzgün hərəkət etmişmi? – Sualının təfərrüatına varmadan müsbət cavablandırıram. O, ictimai proseslərin içərisinə getməklə bütün bədii yükü «tək özü daşımadığı»nı göstərmək istəmişdir. Mir Cəlalın bu niyyətini görünür, müasirləri tənqidçilər anlamaq həvesinə düşməmişlər. Mir Cəlal sakit, özünəməxsusluqla piçildamışdır ki, mən Sabir haqqında roman yazmırıam, o əsərimin əsas qəhrəmanıdır, çünkü, odur satirası ilə yaxın Şərq despotizmini, ədalətsizliyi, insan hüquqlarının tapdanması əleyhinə söz savaşına çıxan! Və «ədalət deyilən böyük bir aləmə qovuşmaq, bu aləmin feyziylə bəxtiyar olmaq üçün çırpılmışdır».

Mir Cəlal elə bir iddiada da olmamışdır ki, Mirzə Ələkbər Bakıya məşhurlaşmaq üçün getməlidir. Zahirən bu fikrə meyl yox deyil, lakin Bakıda mətbuat bolluğu,

maarifçilik – xeyriyyəcilik cəmiyyətləri və daha vacibi ziyanlılarla təmasda onun yaradıcılığı yeni vüsət alacaqdır. Xüsusilə, «Molla Nəsrəddin»ə Mirzə Cəlil tərəfin-dən cəlb olunması optimal ümid doğurur.

Mirzə Ələkbər hərçənd, Bakıya gəlməzdən əvvəl də dövrün işiqli və kölgəli cəhətlərini yaxşı idrak edirdi və təkcə şeirlərilə deyil, düşüncələrilə də təhlil edirdi və yolları görməyə çalışırdı, M.Cəlal yazırıdı: «Tahirzadə tarixin bu dönüş məqamında üz-üzə duran iki dünyani aşkar görürdü. Göründü ki, yerin dərinliyindən kükrəyib qalxan bir qüvvə ağırlıqları aşırmaq, alt-üst etmək isteyir. Göründü ki, dəzgahlardan fabriklərə, fabriklərdən küçələrə, küçələrdən şəhərlərə, şəhərlərdən ölkələrə keçən, getdikcə Aləmi çuqlayan hərəkat zülmət aləmini ağır bir məzar daşı kimi itələyib keçmişin girdabına salmaq, dünyani yaz göyləri kimi aydın və şəffaf görmək isteyir».

Təbii ki, Sabir dini xurafatın əhatəsində hələlik öz nicat yolunu dəqiqləşdirməkdə acizdir. Digər tərəfdən: azəri-türk müsəlmanları bu yolu tapıb reallaşdırmaq üçün birgə dilə – fikrə gəlmək iqtidarına malikdirmi? Məncə, yazılıçı irəli sürdüyümüz tezisdə suala cavab ax-tarmağa çalışır və təəccüblüdür ki, niyə məhz romanın adının sonunda «?» işarəsi yazmamışdır? Çünkü, suallı fikir açılmır, əslində təhrif olunur. Əgər biz roman janrinin nəzəriyyəsi baxımından əsərə yanaşırıqsa, məşhur rus ədəbiyyatşunası M.Baxtinin bir fikrini xatırlatmaq la-

zim gəlir: «Ənənəvi – monoloji (homofonik) roman» və «dialoji (polifonik) roman». Homofonik (təksəslı) romanların əsas xüsusiyyətlərini M.Baxtin bu tipli əsərlərdə tək bir hakim səsin, hakim mövqenin mövcudluğunda axtarır. M.Baxtin fikrinin şərhində göstərir ki, romanların qəhrəmanları öz səsləri, öz ideyaları və mövqelərinə birlikdə bu müəllif mövqeyinə daxildir və ondan asılıdır. Belə bir mövqedən əsərə yanaşmalı olsaq, tezislərimizə «açar»ın əlverişliyi monolojimi, yoxsa dialojimi növə aidiyatını dəqiqləşdirməliyik. Mübahisəyə (məqsədimiz bu deyil) əlyeri qoymadan deyərdim: «Yolumuz həyənadır» romanı dialoji, çoxsəslı əsərdir.

Mir Cəlal ilk romanında olduğu qədər də bu əsərdə ideya irəli sürür: İnsan – onun Məsmə kimi sadəlövh adamları da var – Tahirzadə və Hüseynzadə, Mirzə Cəlil və Məmməd Tağı dünyagörüşündə ziyalıları da həmçinin. Bu şəxslərin maraqlıdır ki, səsləri – fikirləri – qənaətləri çox məsələlərdə üst-üstə düşmür. Yaziçı bu insanları öz iş başında, dialoqda, yaradıcılıqda və sairə təsvir edir və ideya birliyində ayrılırlar. Bir üstün cəhət olaraq M.Cəlal ideyasının bir yazıçı kimi həllində subjektivlikdən qaçır, ona görə ki, bədii məsələyə (ideyaya) kateqorial tərzdə yanaşmır. Müəllif çətinlik qarşısındadır: Bir-birini rədd edən, bu dərəcədə də laqeyd qalan, yalnız məişət problemlərini fikirləşən bu millətin taleyini nə gözləyir? Əger doğulduğu Şamaxı mühitində Tahirzadə başa düşülmürsə, dükanda şey-şüy satmağa məhkum-

dursa – Məmləkətin nicat yolunu nə gözləyir? Mir Cəlalin böyüklüğünə bax ki, XXI əsrde onun səxavətlə yaratdığı Tahirzadə obrazının xələfləri eyni cür həyatı yaşamaqdadırlar! Tahirzadə nicat üçün Bakıya gəldi, biz müasirlər isə daha Bakıdan bezikib xarici ölkələrə İstanbullu, Türkiyəni bəyənməyən bəzi obrazlarsayağı məhz həmin diyara üz tuturlar. Bu məsələdə Mir Cəlalin romanında təmizlənə bilən «ləkə» görünür. Bu məsələdə Tahirzadə qəlbən millətinə yanmış olmuşdur və onu ilk narahat edən də iki yerə parçalanmış azərilərin qaranlıq taleyidir. Hansı ki, bu gün də bu anlaşılmazlıq davam etməkdədir. Və alovu içində közərək yazmışdı: İki qonşu bir-birinin milləti, hər ikisi bir peyğəmbər hümməti – təzadlı baxış: Mirzə Ələkbər hələlik bu məsələlərdə analitik yanaşma hissindən uzaqdır və ilahi şeirlər hələ dünyagörüşlülük, filosofluluq, siyasətçilik və s. deyil və bunu yazıçı gizlətmir, Mirzə Abbasqulu ilə söhbətində işarə o mənada vurur ki, millətin nicatını praqnozlaşdırır: «Mirzə Abbasqulu, sən çox xoşbəxtsən ki, dil bilirsən, belə nadir vücudların əsarını çox mütaliyə eləyirsən. Bizlərə də yazığın gəlsin. Bacardıqca bunlardan çox tərcümə elə, qoy bizim millət də bilsin dünyada nə var, nə yox. Görsün ki, dünyada necə qələm sahibləri var. Görsün ki, zülm və zülmət təkcə müsəlmanlara gəlməyib»...

Bir maraqlı detal az sonra millət (imiz) barədə kəskin və həqiqət dolu fikrə gəlməyə zəmin yaradır. Da-

ha doğrusu, yaradıcılıq söhbəti olsa da, mənəviyi yekunluqdur:

- Yazı ürəkdən gələn bir səsdir. Ürək isə müqəddəs hissələrin beşiyidir.

- Qərbin ədibləri öz xalqlarının əzizləri sayılırlar.

- Bədbəxt müsəlman ədibləri necə?

- Onu siz məndən yaxşı bilərsiniz?

Tahirzadə güldü. Cavabını şeirlə dedi:

Harda müsəlman görürəm,
qorxuram!

Kafir olub vurun, vurun.

Rışayı – ülfətin qırın!

Elmə yanaşdı qoymayın,

Dərsə bulaşdı qoymayın!

Millətindən qorxmaq böyük mənəvi-siyasi cəsarətdir və onu şair – vətəndaş bəyan edir. Bəs nə lazımdır? Bu Millət(imiz) daxilən təmizlənməlidir, saflaşmalıdır, sərvət hissi toplamaq ehtirasından uzaqlaşmalıdır. Şamaxı mühitində isə bu, qeyri-mümkün arzudur. Tahirzadə mənsub olduğu Millətin özünə, milli mənlik şüuruna qayıtması üçün hər cür dəyərlərə malikliyini də bilir və daxilən buna sevinir. Millətin həm də istedadlı övladları doğulur, böyüyür və çox keçmir məhvə gedir. Əgər oxumursa, savadlanmırsa... Hansı ümidi onlardan ummalıyıq? Bu məqamda M.Cəlal

romanın sujetini bir növ praqmatikləşdirir, sonrakı hadisələrin inkişafına və xarakterlərin açılmasına yardımçı kimi daxil edir. Məsələn, Məsmə – Əntiqə – Bəndalı üçbucağı kimi. Yaqub İsmayılovun dediyi: «... Xətləri daha çox Sabir surətini, o zamanın dövrü və mühiti səciyyələndirməyə köməkçi xətlər»dır və «bəzən əsas mətləblə əlaqələndirilərək həmən məqsədə tabe tutulur». Yaziçi bu xətlərdə roman janrına məxsus kompozisiyada konstruktiv sistemi nəzərə almışdır. Lirik, epik təsvir, kənd mənzərələri, ruzi-bərəkət ovqatı ustalıqla əsərə daxil edilir. Və həyat barədə xoş hissler oydır: «Yaz hər yerdə yaxşı olur, amma bizim yerlərin yazı daha səfali olur. Səhər yerindən qalxıb həyətə çıxanda ətir iyindən valeh olursan. Ərik, gilənar, şaftalı ağaclarının çiçəyi, qızılıgül qönçələri rəngdən-rəngə çalıb bir-birini çağırır. Torpaqdan yenicə baş qaldıran, zərif yarpaqları ilə dil açıb «həyat, həyat» deyən bitkilər yerin sırlarından xəbər verir. Qarlı-buzlu yamaclardan sizib birləşən soyuq bahar suları axdıqca qızıb, qüvvətlənib, gənclərin gülüşü kimi şaqqıdayır, ətrafa səs salır»...

Bu Azərbaycan torpağına, bütün əksliklərinə baxmayaraq öz nikbin həyat tərzini qoruyan bir məmləkətin konstruktiv tələbidir. Müəllif bizi məmnunluqla çöl-bayırı gəzdirir, gözəlliyyə baxıb həzz almağa çağırır. Bunlar hələ tam deyil, qarşida qeyri-adi səsli bir qız – Əntiqə durur.O, oxuyur, səsi dağlara düşəndə biçincilər dinləyib heyran-heyran qulaq asırlar. Hətta müsafirlər ayaq sax-

lar, bu səsi dərhal tanıyarlar... faytonçu Əhmədin izahı və restoran müdürü Hacı Rəsulun marağı sujetin axarına davamlı şəkildə qoşular. Və fərdi maraq, qazanmaq həvəsi Əntiqəni ələ keçirmək üçün yollar arayır. «Xanımına yaylaq evi kirayə etməyə gələn restorancı Hacı Rəsul söhbətin davamını gözləmədən faytonçuya bərk tapşırıdı: - Əhməd, onu mənim yanımıça çağır, sən Allah!» Və Mir Cəlalın peyzaj eskizlerinin obrazı, situasiyanı təmamlayan, yaxud praqnozlaşdırın təsvir ustalığı: «Yayın cırcıramasında, iyul günortasında hava qaynar tıń kimi dalğa-dalğa göyə qalxırdı. Bir-birinə sığınan bükülü bağlarda ağac altında adam tər tökürdü. Günəş günorta yerinə dayanır, bir az da aşağı enib, sanki od tökür, meyvələri tez yetişdirmək istəyirdi. Hamı kölgələrə çəkilmişdi. Kollar arasında istini alqışlayan cırcıraların yeknəsek və ətalət gətirən nəğməsi kəsilmirdi. İsti bərkidikcə gözə görünməyən bu həşaratın sevinc səfəsi da artırdı».

Musiqilə təbiəti – iki gözəllik mənbəyini iki azərbaycanlı imkan sahibi duyur, ləzzət alırlar. Lakin iki dünyagörüşünü də unutmayaq: Məşədi Əsabəy yerli adamdır, haradasa ziyalıdır, Hacı Rəsul Bakıdan gəlmədir, ticarətçidir. Məşədi Əsabəyə bu qızçığaz tanışdır, ürəyincədir. Hacı Rəsul məkrli niyyətini elə bürüzə verir; millətini, onun istedadlı balalarını sevən, qayğı göstərən adamdır. Zahirən sevinc doğurur bizdə və bu restorançıya rəğbətimizi gizlətmirik. Hacı Rəsul Məşədi Əsabəy

aman belə vermir, canfəşanlıqla deyir: «Ay kişi, ay zalım uşağı, sizdə heç insaf, mürvət deyilən şey yoxmudur? İslamiyyət qanı yoxdurmu? Vallahi özgə millətdə olsa, beləsinin saatına bir ətək qızıl verərdilər. O səsin, o vərginin sahibi Şamaxı meşəsində çırpı yiğir. Ayaqlarını daş parçalayıır, əllərini tikan aparır, doyum qarın çörək görmür. Vallah deyirəm, sizdə millət qanı yoxdur»...

Hacı Rəsulda burjua əxlaqi əsasən sərvət və şəxsi zövq elementində birləşmişdir: Sərvət meyli, əxlaqi qiymətin ümumi trafaret məzmunu, insan idealı, ədalət, məsuliyyət hissi və sair dəyişir; himayədarlıq hətta burjua filantropiyasına keçir. Hacı Rəsul Əntiqənin yetimliyindən, anası Məsmənin himayəsində yaşadığından niyyətini həyata keçirir. Məsməni üç manatla özünə çəkən Hacı Rəsul riyakar niyyətini Əntiqənin oxuması ilə həyata keçirir. Qardaşı Bəndalı onu məktəbə aparır və ilk dəfə Tahirzadə ilə görüşür: «Tahirzadə sanki çoxdan dayanıb onları gözləyirdi. Əlini Əntiqənin başına çəkdi. Qız başını qaldıranda başında piləkli araqçın gördü. Əlinə aldı. Zər haşiyəli qırmızı məxmər üstündə nəsə parıldayan yazılar var idi. Əntiqə araqçını tez başına qoydu. Müəllim bəyəndi: - Əcəbdi! İndi, qızım məktəb şərqisi oxusun, biz də eşidək!» Və oxuyur. Tahirzadə bu ailənin yeganə pasibanə adamıdır və görəcəyik ki, o, sonralar Bəndalını müdafiyyə edəcəkdir...

Hacı Rəsul tipik tacirdir, təəssüf ki, ədiblərimiz əsərlərində bu əxlaqi tipikləşdirmiş, solçuluğa yol ver-

mışlər; ədəbi tənqid də təsdiqləmişdir və «burjua əxlaqı öz təbiətinə görə riyakardır, ikiüzlüdür, «pullar iy vermir» - bu əxlaqın daxili saxtakarlığını aşkara çıxarar» - iddiasına ehtiyatla qiymət vermək lazımdır. Hacı Rəsul restoran sahibidir, təbii ki, öz mənafeyindən çıxış etməyə borcludur. Əntiqəyə qalsa o, belə bir imkanı əldən uçurmaq istəmir. Bu işə mane olan Tahirzadəni daha çox Əntiqənin qarşısına çıxa biləcək əxlaqsızlıq sindromu narahat edir. O, Bakı mühitinə bələddir və dahi şairdir, insanın fərdi münasibətlərinin məkrli yönümündən də xəbərdardır. Tahirzadə bu məsələni aça bilməz və fəhmi də onu aldatmaz. Ona görə də Əntiqəni yalnız elə Şamaxı məktəbində oxutmağa çalışır. Hacı Rəsulun bu məsələdən xəbər tutması və Sabir haqqında, ümmumən şair, söz adamları barədə məxsusi fikirləri təhqiqədici deyil, peşə yanaşmasıdır: «Hə, şairimi? Şair deyər! Onlar söz pəhləvanıdır. Deyirlər. Ancaq biz şair-zad deyilik. Biz tacir adamıq. Sözümüzün qiyməti var. Bizim sözümüzü qürbətə salmaq olmaz... Mən söz yox, şeirdən danışıram»... Əlbəttə, Hacı Rəsulun sözlərində yalan yox deyil və şəxsi mənafə gizlənmir. O, savaddan xali deyil, dindən xəbərdardır, mollaları pis tanımır. Yaziçi obyektiv mövqedə dayanır və Hacı Rəsulların üzərindən qələm çəkmir: «Yalançı mollalar indiyəcən şəriəti düz anlatmayıblar. Tərsinə şərh ediblər. Onlar molla deyil, molla nüomalardır. Şəriət ünas tayfasına dərsi haram buyurmur. Xeyr, əsla! Şəriət sahibi deyir oxu, elm

kəsb elə, bəşərtəha isməti, irzi, namusu mühafisə elə!
Bəli, əsl Allah kəlamı budur! Yoxsa ki, avamlıq? Xaçpərəst qızları oxuyub, baxıb görürsən olub sənət sahibi,
bizimkiləri çadra altından buraxmayıblar. Xaçpərəst gedib qabağa, biz qalmışq daldə»... Bu yanaşmada ictimai dünyagörüşünə iki münasibət qabarlıqdır. **Birincisi** dinə, onun daşıyıcıları olan mollalara, yəni ideoloqlarına münasibətdir. Hacı Rəsul və digər varlılar, yəni maddi imkanlılarda dinə ehtiyac vardır və o, bir müsəlman olaraq ibadət etməli, molla məclisində də iştirak etməlidir. Digər tərəfdən, Hacı Rəsul dinə bələddir ki, açıq-aşkar mollaların ifşasından çəkinmir. Psixatorlar təsdiqləyirlər ki, oriyentasiya sisteminə ibadətə ehtiyac daxilən insana xasdır və maraqlıdır ki, «ideallara» maliklik barəsində seçim aparmaqda insan sərbəst deyil. Buna baxmaya-raq, insan varlıq kimi müxtəlif dövlət, yaxud şəxsi qurumlara (təşkilatlara) qulluq etməkdə, hətta fəsadlar törlətməkdə sərbəstdir. Məşhur psixoloq E.From yazır ki, bütün insanlar – «idealislər» fiziki təminatların hüdudlarından kənara çıxmaga can atırlar və onlar hansı ideal-lara inanmaları ilə fərqlənirlər. İnsanda ən yaxşı kimi – ən iblisanə təzahürlər də mahiyyətcə ehtirasın hərəkəti deyil, onun «idealizminin», onun ruhunun ifadəsidir.

Hacı Rəsul da istisnaliq yaratmır və istədiyi ideali, istədiyi dini hissi dəyərli hesab etmək səlahiyyətindədir. O məhz seçim qarşısında dini qəbul edib, ibadətindən də qalmır. Çünkü E.Fromm demişkən: dini tələbatlar ol-

mayan insan yoxdur, lakin bu, onun təzahürünün spesifik kompleksi haqqında bize heç nə demir... **İkincisi** maarifçiliyə, öz millətinin övladlarına işiqlı münasibətdir. Hacı Rəsulun Əntiqəni şəhərə aparmasına gəldikdə səhv addımdır və sonra bu qızdan necə və hansı məqsədlə istifadə etməsi sonrakı işdir. Ola bilsin ki, Tahirzadə sonuncudakı məkri fəhmən sezmişdir və haqlıdır. Lakin fitri istedada malik Əntiqənin müğənni kimi yetişməsi, ictimaiyyət arasına çıxarılması baxımından Tahirzadə səhv edə bilər. Bizim böyük müğənnimiz Şövkət Məmmədova İtaliyada təhsil almamışmı? Hacı Rəsulun bizi xəçpərəstlərlə müqayisəsində yazılı uzaqqörənlilikinin üstündən yan keçməmeliyik. Sovet dönməində bunnun şahidiyik, müstəqilliyimiz vaxtı Hacı Rəsulun ideyasının nə qədər düzgün olduğunu gördük və yoxluğumuzun acısını çəkdik. Hacı Rəsul(lar) mənfi kontekstdə götürülməməlidir və tənqidin münasibətinə inanmağa dəyməz. Onda sosial şurur inkişafdadır, çünki, düşdüyü ictimai mühit onu savada, əxlaqi priyomlara (mənfisi də var) yiyləndirmişdir, hərçənd, bunlar gündəlik, adı müşahidə və təcrübə səviyyəsindədir. Onun gündəlik fəaliyyətinə daxildir. Bu obrazda əxlaqi qiymətləndirmə müəyyən baxımdan dərkədicidir. Şəxsi maraqlara söykənəndir, ona görə də dərkətmə elementi tənzimləyici hissə, əmredici psixologiyaya tabedir. Biz deyə bilerik ki, Mir Cəlal Hacı Rəsulu mənfi obrazların «ehtiyat skamyasında» otuzdurmaq istəməmişdir. O, cəmiyyətin

mövcud vəziyyətini, hətta irəliyə inkişafını da görür, ki-min nəyə ehtiyacından da halidir. Müəyyən mənada ya-zıqdır bir insan kimi: Övladı olmur və bunu etiraf edir. Əntiqənin anası Məsmə elə sadəlövh də təsiri bağışla-mır, «Manifest»dəki Sona arvadın «bacısıdır». Hansı ki, onun iki oğlundan biri Gəncə şəhərini seçmişdi, Bahar isə kənddə idi. Məsmənin oğlu və qızı var, oğlu Bəndalı Bakı şəhərinə üz tutur. Lakin Məsmədə kəndə qapıl-maq, qızını gözünün qabağında görmək hissi güclüdür «Əlbəttə ki, Məsmə bütün yoxsul analar kimi uşağının xoş güzəranına, çörəkli qapılarda qalmasına razı idi... Hacı Rəsul kimi mötəbər, çörəkli adamın ixtiyarında, oxumaqda qalmağı xoş idi. Ancaq burası var ki, Hacı Rəsul Şamaxıda deyil, odur ey, lap uzaq şəhərdə, Bakı-dadır... Bakı da Allah bilir necə şəhərdir»... Məsmə həm də Hacı Rəsula müsbət yanaşır, bununla o, özünü maarifsevər qadın nəzərində verir.

Məsmə Tahirzadə ilə görüşmək, onunla məsləhətləşmək məcburiyyətində qalır və onun dükanı-na gəlir, aralarında dialoq olur. Tahirzadə ilk istiqaməti «Molla Nəsrəddin»in tanışlığına yönəldir. Bu epizodda Tahirzadə jurnalın təbliğatçısına daha çox oxşayır. Amma o, Hacı Rəsulu tanımadığını deyirsə, eşitdiyini də gizlətmir. Əslində o, elə bir vücuddur ki, daha çox öz real müşahidəsinə əsaslanmalıdır.

Qeyd edək ki, Məsmənin tərəddüdlərinə sadə-lövh yanaşmamalıyıq. Onun özünə xas həyat, möişət

düşüncələri vardır və bu məqamlarda Tahirzadəyə haqq qazandırırmır: «Əntiqə Hacı Rəsulun nəyinə lazımdır? Burada iman, güman çox yerə gedə bilər. Çox söz demək olar. Ən ağırı, ən axırı Məsmənin fikrincə, bu idi ki, Hacı qızı böyüdüb özünə arvad edə bilər. Yəqin Mirzə Ələkbər dönə-dönə «Hacının məqsədi» deyə elə buna işarə edir». Mən Məsmənin belə bir fikri üzərində dayanmaq istərdim. Şəxsi fikirlərim kontekstində. Əntiqəyə qarşı müqavimətdə pis niyyət görünmür. Azəri qızının namusunu qorumaq vacibdir və Tahirzadə belə bir narahatlılıqdan çıxış edir. Çünkü cəmiyyətdəki əxlaq və əxlaqi münasibətlər insanın xarakterinin içərisindən doğur və təzahürdə «əxlaqi fəaliyyət» anlamını şərtləndirir. Etiklərin göstərdiyi kimi: Bu fəaliyyətdə tarix – subyektinin – insanın əxlaqi fəallığı obyektləşir, onun əxlaqi seçimi həyata keçir. Və fədakarlıq, xeyirxahlıq, şüurluluq, intizamlılıq və s. keyfiyyətlər onun tərkibində çıxış edir.

Əxlaqi fəaliyyətin yadrosu əməldir, bir tərəfi fəzi-lət, o biri tərəfi qəbahətdir. Ona görə ki, əxlaqi məqsədlər, meyillər təcəssümünü tapır, Tahirzadə öz əməlində əməli-saleh şəxsiyyətdir, vətənpərvərdir və dünyanın gedişinə bədii qiymətlə yanaşmışdır. Təəssüf ki, Sovet ideologiyasının qurbanlarına çevrilən milli ədəbiyyatşü-naslarımız Sabiri klassik dinsiz, ateist kimi gənc nəslin yaddaşına ötürmüşlər. Bu, hətta ədiblərin yaradıcılığına da sirayət etmişdir, Mir Cəlalda da bu meyl sezilir. Sabir dini təhrif edənləri, ona şəxsi mövqe və tələbatlardan

qiymət verənləri tənqidə tutmuşdur. Hacı Rəsula münasibətində bu, hiss olunur. Tahirzadənin Hacı Rəsula və eləcə də digər adamlara münasibətinin bədii həllində (mənfi mənada) günahkar dövrün ideologiyasının təsiridir. Onun münasibətlərində həm obyektiv, həm də subyektivlik özünü göstərir, görünür, yazılıçı çətinlik qarşısına çıxmışdır. Məlumdur ki, münasibətlər mövcud sozial birliyin obyektiv vəziyyətinin ifadəsidir, insanın həyatı fəaliyyətinə haqq qazandırır. Tahirzadə artıq püxtələşmiş, tanınmış ziyalıdır, şairdir, Molla Nəsrəddinçidir – bu isə Mir Cəlali ehtiyatla yazmağa təhrik etməyə bilməzdi. Obyektivlik meyarından yanaşsaq, Tahirzadənin fəndlərə, lap mühitə əxlaqi münasibətində bu iki: obyektiv və subyektivlik yox deyil. Obyektivlik – başqalarının mənafeyinə toxunacaq real, maddi hərəkətlərə çevrilir, cəmiyyətdə adamların sabit əlaqələrinin nöqtəyi-nəzəri olub ayrıca, fərdin iradəsindən asılı olmayaraq təşəkkül tapır. Belələri eyni zamanda subyektivdir – niyyətləri, arzuları üstün sayılanları, əxlaqlı və əxlaqsız haqqında təsəvvürləri ifadə edir; borc və vicdanın tələbindən irəli gəlir. Deməli, Tahirzadənin, Hacı Rəsulun, Məsmənin əxlaqi münasibətləri subyekt – obyekt əlaqəlidir.

Hacı Rəsul Tahirzadə ilə dialoqdadır. Yazıcı bu söhbətdə «ibarə» sözünü eyhamla işlətmüşdür, vəziyyəti başa düşmüşdür:

«- Məşədi, Sizə agah olmamış olmaz ki, biz müsəlmanlar hələ ayılmamışıq. Yer üzündə cəmi millət-

lər ayılıb öz təklifini qanıblar, islam dininin mübarək eh-kamından faydalayıblar. Amma biz bədbəxt müsəlmanlar dini-mobinin, şəriətin haqq, müstəqim yolundan ki, azmişiq, həmişə cəlalətdəyik. Bixüsus da ki, bizlər olaq, yəni məhz Qafqaz müsəlmanları!

- Düz buyurursunuz, Hacı!

- Bunları o babətdən deyirəm ki, oxumağın, elmin fəzilətini Allah-təala Quranda bizə buyuranda, vacibəl-vacib buyuranda hələ xaricilər aləmi – vəhşətdə idilər. Biz o fəzaləti fəramüş elədik, onlar dörd əlli yapışdırılar. İndi budur, bir para, haşa burdan; əvvamşunas deyir, yox, ünas tayfasına, yəni zənən xaylağına oxumaq, elm kəsb etmək guya caiz deyil»...

Bu üzbeüz söhbətdə Hacı Rəsul əslində Tahirzadənin qadınların oxuması barədə ideyasını təsdiq edir, alqışlayır. Məşhur «Xanbacı» şeiriylə onun fikri üst-üstə düşür. Hacı Rəsul savadlı, oxumuş tacirdir. Tahirzadəni də hər halda tanıyır və o, özünü diqtə etməyi bacarır. Yaxşı, daha nə lazımdır ki, ədəbiyyatımızda Hacıları, Məşədiləri, Mollaları, Axundları ifşa edək, onları elə «xaçpərəstlərin dindarları qarşısında xəcalətli qoyaq». Bu, bizim ədəbi taleyimizə qismətdir? Mir Cəlalın poetikasına bu baxımdan yanaşmaq daha ədalətlidir. Və Hacı Rəsulu (və bu tipləri) bir obraz olaraq təmizləməyin vaxtı çatmışdır. Nə qədər sosial – məhdud çərçivədən yazılıclarımızın yaradıcılığına qiymət verilməlidir. Ədəbi obraz təmsil olunduğu cəmiyyətin, sinfin əxlaq-davranış

mənbələrindən ayrı götürülməlidir, onu müasirləşdirmək də yaramaz. Tahirzadə və Hacı Rəsul eyni dövrün adamlarıdır, biri şairdir, digəri ticarətçidir. Əlbəttə, onların dünyagörüşündə fərqli cəhətlər olmalıdır. Onları qarşı-qarşıya qoyub hansınisa məğlub etməyə dəyməz. Hacı Rəsul peşəsinə gəldikdə onun fəaliyyət göstərdiyi burjua cəmiyyətində münasibətlər elədir ki, ali sosial əxlaqi sərvət pul sayılır. Pula sahib kəsilmək həyatda uğurlar qazanmaqla yanaşı, eyni zamanda fərdin «əxlaqi uyğunlaşması»nı, əxlaqi meyarını əyanıleshdirir. Ali əxlaqi düşüncəyə görə, sərvət sahibi nəinki sosial, habelə əxlaqi nüfuza malikdir. Əgər biz Hacı Zeynalabdin Tağıyevi xatırlasaq, bu nüfuz onun sərvətinin tuşlandığı əxlaqından irəli gəlmişdi və o, şəxsi – intim-sosial tələbatlarını inkar etmirdi. Hacı Rəsul elə də varlı, sərvət sahibi deyilsə, davranışında Əntiqəyə – bu qızı şəhvət meyli reallaşsa idi, güman yazılı Müəyyən qənaətini əsaslaşdıracaqdı. Hələlik Hacı Rəsulun davranışı şaiyələrin qurbanıdır. Tahirzadə və Hacı Rəsulun davranışlarını təhlil etsək, davranışı bütöv halda – obyektivləşdirilmiş bu davranış əxlaqi sistemin bəzi elementlərini şüura, psixikaya keçirir. Hacı Rəsuldakı əxlaqi təcrübə cəmiyyətdən verilməlidir, ötürülməlidir və xüsusi xassəli informasiyadır. Bu informasiya nə barədəsə məlumatı çatdırır, habelə insanın maariflənməsinə xidmət göstərir, xeyirə və şərə duygు hissi oyadır, bir sözlə, əxlaqi tərbiyə edir.

Tahirzadə Hacı Rəsulla üzbüüzdə yenə ciddi rəqibini görür, Mir Cəlal bu görüşü təsadüfi verməmişdir; baxmayaraq o, sevimli qəhrəmanı ilə cəngləşir, «az aşın duzu» olmadığını aşkarlayır – Tahirzadə deyir:

«- Xeyr, mənim bəzzaz malim Ağsu yoxuşuna gəlməz ki, sel də apara! Mən təklifimi bilən adamam, əmin olun.

- Təəssüf ki, kəndlinin malı hər il bu eniş-yoxuşa gəlir, gəlməyə də bilməz. Sel də basıb onu aparır. Kəndlinin sözünü danmaq isə küfr yox, əsil Allah rızası sözüdür, Hacı.

Hacı Rəsul Tahirzadənin daha əsəbi və bərkədən danişdlığını görüb, oturduğu yerdən qurcuxa-qurcuxa irəliyə doğru süründü. Gülümşəyərək təsbehini əlinə aldı:

- Məşədi, təvəqqə eləyirəm başqalarına ədəb öyrətməyəsiniz. Sizin buna nə qüvvəniz, nə də səlahiyyətiniz çatır»...

Hacı Rəsul haqlıdır, kimliyindən və vəzifəsindən asılı olmadan heç bir şəxsin «ədəb dərsi» vermək həvəsinə düşməyə haqqı çatmir. Qaldı ifadə olunma məsələsinə, bu dövlət başçısının səlahiyyətidir. Hacı Rəsul: «Dəvəni Sarvan çəkər» cavabında haqlıdır. Əlbəttə, bu eyhamda dövlətçilik məsəlesi nəzərdə tutulur. Söhbət xalqın, kəndlinin necə yaşamasından gedir... Mir Cəlal kontrans düşüncəli adamlı kəskin şəkildə qarşılaşdırmaqdə, gələcəyi qabaqlaya bilmışdır: Müasir

şəraitdə təbii, xalqın maddi rifahı lazımı səviyyədə deyil, hətta aşağıdır. Lakin bu, ona hüquqi haqq vermir ki, şair də, həkim də, mühəndis də...dövlətin idarəetmə işinə qarışın, müdaxilə etsin. Müxalif fikrin də deyilişində və tənqidində etik siyasi normalar gözlənilməlidir.

Mir Cəlal romanın poetikasında ədəbi proqnozlaşdırma aparmış, o dövrün əxlaqi meyillərinin bazar münasibətləri ölçülərini düzgün nəzərə almışdır. Belə ki, əxlaqi seçmə daxilən xüdbin mənafə qayğısı ilə istiqamətləndirilir. Heç də Sovet etiklərinin riyakarcasına yazdığı: «burjua əxlaqının alverçi mənası xeyli dərəcədə riyakar, ikiyüzlü xarakterini əvvəlcədən müəyyən edir» - başdan-başa absurd məniqdır.

Hacı Rəsulun Əntiqəyə şəhvət hissinin oyanması ehtimalına geldikdə, yaş fərqini deməkdə çətinlik çəkirik – bu niyyət baş tutarsa – onu müdafiə etmək fikrindən uzağam – hansı qəbahət var? Lakin həyatda sağlam qarşılıqlı münasibət zəminində mümkünləşərsə, güman ki, dünyaya sağlam uşaq gələr. Hacı Rəsul nə xalqının düşmənidir, nə cinayətkardır, nə də riyakardır. Həyatda, ləp dövrümüzdə, ölkəmizdə qayğısına qalan, sənətinin uğur qazanmasında köməklik göstərən biznesmenlər, digər peşə sahibləri o istedadlarla ailə həyatı qurmamışlar mı?

Məsələnin digər üzünü unutmaq lazım gəlmir: Hacı Rəsulun Əntiqənin qardaşı Bəndalını şərləməsi məsələsinə. Müəllif heç də ideal müsbət obraz yarat-

mamışdır, Hacı Rəsulun əxlaqında – davranışında nəqışlıq yox deyil və bununla haqqın, ədalətin bütün dövr-lərdə və cəmiyyətlərdə fəsadlarının hüquqi iflaslarını tənqid etməkdir. Mir Cəlal alim-professor idi, həyatın üzünü və astarını görmüşdü. Məhkəmə-hakim paralelinin cinayətlərə enməsinin şahidi olmuşdu (Bu barədə danışmayacağıq).

«Yolumuz hayanadır» romanında belə bir motiv mövcuddur və bu, digər nəşr əsərlərində də vardır: Pul-lular, ticarətlə sərvət qazananlar, ümumiyyətlə, varlılar mənfi imicdə oxuculara təqdim olunur. Bəli, ən böyük yazıçılarımız hətta tarixi şəxsiyyətləri (məsələn, H.Z.Tağıyev) də miskin, xalqlın qanını çekən, əzazil sifətində təsvir etmişlər. Amma belə hal rus ədəbiyyatında ifrat əksini tapmamışdır. Mir Cəlal da istisnalıq yaratmamışdır. Hacı Zeynalabdin Tağıyevin ölümündən sonra, təxminən yarım əsrden çox müddətdə bu işıqlı, xeyirxah, millətsevər şəxsiyyət top atəşinə tutulmuşdur, Hacı Rəsul xırda ədəbi sahibkar obrazıdır, Hacı isə tarixi şəxsiyyətdir.

Xeyriyyə cəmiyyətinin iclasını müəllif dinamik, hə-rəkətli verir və bir növ Zeynalabdin Tağıyevin iclasa gə-lişi dərhal səs-küyə səbəb olur. Yaziçi ədalət hissini və tarixi həqiqəti unutmur: «Hamının nəzəri qarşıya tərəf döndü. Dərhal məlum oldu ki, Hacı Zeynalabdinin faytonu küçədə dayanmışdır. Hacı Zeynalabdinin qırmızı xətti, geniş, yaraşıqlı üzü camaat arasında seçildi. Məclis

sağa-sola parçalandı. Adamlar ayağa qalxıb ona yol verdilər. Çoxları işarə ilə salam vermək istədisə də, o baxmadı. Başı aşağı, sanki ayaqlarının altına baxabaxa, yaşına və adı yerişinin xilafına olaraq yeyin adamları ilə məclisin yuxarı tərəfinə keçdi. Sədr cəld geri çəki-lib, heyətdə ona yer verdi».

Hacının Nəriman Nərimanov haqqında mənfi emosiya ilə danışması heç cürə inandırıcı görünmür və yuxarıda dediyimiz kimi ideologiyanın diqtəsidir. Mir Cəlal N.Nərimanov və H.Z.Tağıyev haqqında o məlumata malikdir ki, bu görkəmli şəxsiyyəti xaricdə Hacı öz hesabına oxutmuş, Sovet hakimiyyətinin qələbəsindən sonra bu xeyrixah insanı bolşeviklərin əlindən məhz Nərimanov xilas etmişdir! Və sair. Lakin mən başqa bir məsələyə toxunuram: Hacı Zeynalabdinin: «Tiflis müsəlmanlarının içində fitnələr çoxdan var. Gah əlifbamızı deyişirlər, gah dinimizi məsxərəyə qoyur, gah vərəqə-mərəqə çıxardıb yayırlar. Ayıq adam gərək bu fitnələri bilə» - ittihamı nə dərəcədə haqsızdır, iftiradır! Əvvəla, M.Cəlal o mühiyi gözəl bilirdi, vaxtile Gəncədə yaşamışdı. İkincisi, əlifbamızı dəfələrlə dəyişməklə mənəvi mədəniyyətimizə sarsıcı zərbələr vurmuşlar, bu ənənəni Sovet dövləti davam etdirmişdir. Deməli, yaziçı yenə mövcud bolşevik rejimindən Hacı Zeynalabdin xilas etmişdir... O, çıkışında «sosial – demokratlara» da nifrətini gizlətmir və Nərimanovun simasında ifadə edir. Tarix sübuta yetirdi ki, Nərimanov kimi böyük şəxsiyyətimiz

vaxtilə Sovet ideologiyasına, Leninə inanmış və böyük səhv'lər etmişdir. Özü də bu «xeyirxahlığın» qurbanı olmuşdur. Belə məclisdə xeyirxah insan kimi oxuculara təqdim olunan Məşədi Hüseyn hətta Qurandan mənfi emosiya oyadan məqamları diqqətə çatdırmaqla, oxucuda mənfi imic formalaşdırır. Romanda yazıcının ən süni yanaşma yerlərindən biridir.

Quran bəşəri kitabdır və onu ayrı-ayrı adamların rəyinə tuşlamağa ehtiyac yox idi... Bu səhnədə Tahirzadənin çıxışı yersiz və qeyri-inandırıcıdır; «Molla Nəsrəddi»ni sanki Qurandan üstün tutur. Lakin Tahirzadə bu kəlamı da deyir: «Nə səbəbə Quran adına belə hərzə-hədyani çap edib müsəlman cavanlarının üzünü suyunu tökməyə cəhd edirlər...»

Mir Cəlal romanda qarşısına qoyduğu «mövcudluq» fenomeninin üstünə gəlir. Elmi anlamda desək: ekzistensializmə. Bir millətin xarakter mahiyyətinə:

Biz qoca qafqazlı igid ərlərik,
İş görəcək yerdə söz əzbərlərik.
Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə?!
Qeyrətimiz bəllidir hər millətə!..

«Yolumuz hayanadır» romanında «tarixi faktların» izini axtaran tənqidçiləri mən yuxarıda dediyim kimi, haqsız sayıram. Müəllif əgər Azərbaycanı artıq bürüyən haqsızlıq, ədalətsizlik sindromunu düşündürsə və gör-

kəmli ziyalıların bir fikrə, bir araya gələ bilmədiyini verir-sə – bir qədər ədəbi tənqidin ənənəsindən kənarlaşmaq yaxşı olmazdım? Əvvəlcə «Cəmiyyəti xeyriyyə»nin yiğincəgina qayitmaq istərdim və əsərdə xeyli düşündürүү, hətta bu günün siyasi-mənəvi durumunda da izlərini axtarmalıyıq: Axund Mir Məhəmməd dinin, özü də xurafatın təbliği məsələsini irəli sürür, Təbrizi əlində bayraq edir. Onun çıxışını, qəliz nitqini dirləyək: «Camaat, həzarat! Vaxt xeyli giran və namünasibdir. Şəhri məhərrəmil – həram! Soydüşşühəlanın şəhadətə etdiyi müsibətimiz günlər. Cəmi – Aləmi – islam sərasər matəm içinde. Daşlar da, dağlar da qan ağlayır. Kərbəla müsibəti bizim hamımızın qəlbini zərihədər edibdir. Belə bir əyyamda əlbəttə, Təbriz həvay-isatı çox cüzi bir mənzildə qalır, Bəndə bunlar mənzurum deyil. Bəqeyri ki, məsələnin daha məsul cəhəti, Biz Qafqaz müsəlmanları ki, İmperator əzəmlərə müti, sadiq rəiyyətlərin və xudəvəndi – aləm adil padşahımızı yerin-göyün bəliyyatından (bəlalarından – A.E.) məhruz buyursun inşallah!...» Gəlin, yazardının vurğuladığı «rəiyyət», «müti» anlayışlarına dini kontkestdə yanaşaq. Və mənsub olduğu milləti İmperatora itaətə çağırır. Sual olunur: Məhz rusa – çara – komandana – imperatora niyə? Müsəlmanların xristian dininin qanunları ilə oturub-duran imperatorla nə alqı-satqısı? Və dahi Z.Freydə qayıdaq: Kütləni təşkil edən fəndlər «libido» xəttiyələ başçıya: komandana, sərkərdəyə və yaxud bir-birinə bağlı olur. Əgər fəndlər bu

iki istiqamətdə güclü emosional bağlılıq hiss edərsə, deməli, fərdin dünyagörüşünün, intellektinin nə dərəcədə az olduğunu etiraf etməyə dəyər.

Bəllidir ki, kütlə içərisində ixtişaş, qarmaqarışlıq onda yaranır – kütlədə, qara camaatda daxilən pozulma prosesi baş verir. Z.Freyd yazır ki, belə hallarda kütlə içərisində baş verən ixtişaşın mahiyyətindəki mühüm cəhətlərdən biri də odur ki, kütləni təşkil edənlər başçının əmrinə itaətkarlıqdan daha çox, başqalarına fikir vermədən özü haqqında, özünü qorumaq barədə düşünməyə başlayırlar... Və mənzərə dəyişir, kütlənin içərisində olan yaxşı hissləri qorxu, vahimə əvəzlyir.

Ümumiyyətlə, dinin kütlə arasında ixtişaş salması, ikitirəliklər yaranması tarixi fakt kimi bizə məlumdur. Maraqlıdır, əzabı daha çox dolayısı çəkir. Z.Freyd etiraf edir ki, bu tipli məsələləri araşdırmaq çətindir. O, çox yerində oxuduğu bir ingilis romanına təhlili yanaşır. Biz bu təsviri verməyi daha məqsədə uyğun hesab edirik və Mir Cəlalın məsələyə analitik yanaşmasına müsbət münasibəti oxucuların öhdəsinə buraxırıq: - Roman dinin kütlələr arasındaki ixtişaşların əmələ gəldiyini və bu ixtişaşların törətdiyi bələləri təsvir edir. Freyd yazır: Kommandadakı hadisələr indiki zamanda (XIX əsr - A.E.) baş verir: İsa peyğəmbər və onun dininə qarşı düşmən mövqedə dayanan bir nəfər başına öz həmfikirlərini yiğib Yerüsəlimə gedir. Bu adamlar orada bir qəbir tapırlar. Tabutun üstündəki yazıda İosif etiraf edir ki, İsa

peyğəmbərin meyidini basdırılandan sonra oğurlamış və gizlincə dəfn etmişlər. Bununla da İsa peyğəmbərin diirləməsi haqqında əfsanə yaranmışdır. - Mif darmadağın edilir. Z.Freydin son yanaşması: «Avropa mədəniyyəti sarsıntıya uğradı, zorakılıq və cinayət halları artmağa başladı»... Göründüyü kimi, dini kütlələr arasındaki pozuntulara səbəb qorxu yox, kütləni əmələ gətirən fəndlər arasındaki münasibətlərdə eqoizm və düşməncilik impulslarının yaranmasıdır. – Mən zəmanət verməzdim böyük yazıçıımız Mir Cəlalın Z.Freyddən xəbəri olmuşmu, lakin romanda yazıcının toxunduğu dini məsələlərə ateizm nəzərindən deyil, qlobal, bəşəri səviyyədə ya-naşmaq məqsədə uyğun olardı.

Dinin müxtəlif təsirlərinə siyasi məna vermək: imperatoru, padşahi müdafiə etmək və sairlərin daima ağırlığı kütlənin üzərinə düşmüştür. Yazıcının Səttarxana münasibətində də özəl mövqeyi vardır. Bu məqamlarda Tahirzadənin mövqeyi xarakterik səciyyəlidir. İlk önce istəyir dini kütlənin seyyidi-şühəla müsibəti, eləcə də «Kerbəla müsibəti» barədə dürüst məlumat əldə edilsin, o cümlədən Təbriz matəmgahı. «Molla Nəsrəddin» jurnalını ortaya atır. Tahirzadə başqa vasitəylə fikrini bəyan edəmməzdi. Məclis müxtəlif savadlı və zövqlü adamlardan ibarətdi. Jurnalın isə artıq imici forialaşmışdı. O, kiçik bir fəndlə məhərrəmlik mövcibincə matəmə şərik olduğunu (söhbət «Molla Nəsrəddin» jurnalından gedir – A.E.) bildirir və yaxşı da reaksiya aparır. Yaziçi-

nın təsviri: «Doğrudur, çoxları bu jurnalı oxuyur, məzmununa bələd olurdu. Amma indii, bu məclisdə belə bir zərurət olacağını güman etməzdilər. Birdə ki, Tahirzadənin əlindəki nüsxə təzəcə çıxmış, hələ yayılmamışdır. Odur ki, hər kəs ətrafına baxıb, jurnal axtarır, deyilən sözləri oradan oxumaq isteyirdi».

Tahirzadə vətənpərvər oğul timsalında millətini kütlə halına salan mövcud istibidadın siyasetinə etiraz edirdi. «Bu günlərdə İranda istibidad ilə ədalət bərk çarşışır. Büyük bir millətin dini, namusu, hüququ, vətəni təhlükədədir. Köməksizlik ucundan ola bilər ədalət tərəf basılsın. O vaxt milyonlarla məzlumun dad-fəryadı bugündən, Kərbəla büsatından daha artıq göylərə qalxacaqdır. Bugünkü gündə bir udum suya həsrət qalıb, can verən balaların, küçələrə tökülən ana-bacıların hali min yüz il əvvəl baş vermiş Kərbəla vaqəesindən ağır olacaqdır».

Bir az dərinə gedəndə – psixoloq F. Fromma çıxanda aydınlıq duya bilərik: Məsələ dinin, yaxud onun yoxluğundan deyil, dinin hansı formada, şəkildə mövcudluğundadır. Eləcə də dinin insanın inkişafına yardımçı olmasında, insanın özünəməxsus qüdrətini aydınlaşdırmasında və ya dinin bu qüdrəti gücsüzləşdirməsindədir. Bax, dindəki acizləşdirmək, itaətləşdirmək imkanından yox, qüdrətləndirmək, vətənləşdirmək gücündən yanaşmaq lazımdır. Tahirzadə bunu görür və deyir: «Bu gün Kərbala meydanı – Azərbaycandakı

vətənpərvərlik meydanıdır. Hər kimin ürəyində cüzi olsa din, namus, vətən hissi varsa, oranın qeydinə qalmalıdır. Axitmalı qanlarımız, ehsan etməli pullarımız, ərzağımız varsa, gəlin oraya – ürekler parçalayan Azərbaycan matəmgahına verək! Zaman bizdən bunu istəyir. Bu gün ən böyük ibadət, ən birinci din və vətənpərvərlik, ən birinci islam yolunda cahad oraya kömək eləməkdir»! Və Sabir Səttarxan inqilabını, hürriyyətini alqışlayır.

Mən ötən illərin ədəbi tənqidinə ötəri toxunmaqla: Sabiri «müasirləşdirməkdə», Sabir obrazının «yoxluğunda» və sairdə Mir Cəlalı tənqid edənlər ifrata vərmışlar, qənaətimdə qalıram. Unutmayaq ki, yazıçı məhz müasirləşmişdir şairi, – demişlər. O, bir tarixi şəxsiyyət olmaqdan əlavə bədii obrazdır və milli ziyalı kimi mövqeni qorunmalıdır. İki yerə – məkana ayrılmış bir xalqın o tayda başına gətirilən müsibətlərə reaksiyanı verəndə o, müasirləşməyə bilərmi? Və yazıçı haqlı olduğunu gösterdi. Başı daima qalmaqalda keçən iranlı azəri soydaşlarımızın bugünüñü görmək lazım idi!

Tahirzadənin çıkışından sonra məclisdə yaranan həyəcan, bir növ özünüdərkə gətirir, demokratiyaya yol açır. Məşədi Hüseynin: «Ay canım, burada fəhlə, xozeyn söhbəti yoxdur, məsləhət məclisidir. Hər kəsin öz sözü var desin, daha artıq-əskik şeylər nəyə lazım!» - deməsi işaretdir. Sonra Tahirzadə maarifçilik missiyasını Balaxaniya dərs deməyə gəlməsi ilə

reallaşdırır. Yaqub İsmayılovun bu məsələyə münasibəti obyektivdir və yazar ki, Sabiri «üsuli-cədid» məktəbinə müəyyən tələb və normalar əsasında dərs deməyə göndərmişlər. Onu isə ilk növbədə öz böyük qəlbinin nəcib arzu və istəkləri narahat edib daha çox düşündürür. Sabir indii yalnız körpə balalara, ana qucağından yenicə ayrılmış uşaqlara yox, həm də səhərdən axşamadək mədənlərdə çalışan fəhlələrə dərs verir... Mir Cəlal bu məqamları üslubuna xas təsvirə gətirir: «Yolayıcı isə çox get-gəlli bir yer idi, xüsusən, gecə vaxtı mədənlərdən qayıdan fəhlələr ikibir-üçbir iri addımlarla yeriyərək qayımdan danişir, sanki yolları örtən qatlı qaranlığı səs ilə parçalamaq isteyirdilər. Məktəb yanına çatanda qaravul kimi tək, dimdik dayanan adama yaxınlaşanda səslərini dəyişir, təmkinlə salam verib ötürdülər. Onlar Tahirzadəni tanımasalar da, məktəb binasını tanıydırlar. Buraya Bakıdan yenicə gəlmış adamın ehtiramını gözleməyi vacib bilirdilər. Tahirzadə bunların övladını oxudurdu, gələcək üçün oxudurdu». Lakin bu məsələdə konflikt meydana çıxır və mentalitetimizi əyanılışdırır. Bu şəxs türk Əhməd Kamaldır. Əhməd Kamalın məqsədi maarifçiliyin, təhsilin azərilərdən kənarlaşdırılmasıdır. Ona görə də yersiz mübahisələr ortaya atılır. Bunun bir səbəbi itaətkarlığa meyilli olmasına, pedaqoqluqdan kənarda dayanmasıdır. Digər səbəbi siyasi səciyyə daşıyır. Xüsusilə, yaşlılar oxuyub dövranın gedisi-

gelişindən bixəbər olaraq işləsinlər. Maraqlı dialoqda bunu görürük:

«- Mirzə Ələkbər, siz məktəb təsisini qolay bir əməlmi zənn ediyorsunuz? Əfəndim, belə təsisat üçün para lazımdır, para!.. Mü...

Əhməd Kamal müdirlər demək istəyirdi. Sözün özünə qayıtdığını düşünüb, sanki sözünün hecasını dəyişdi:

- Para lazımdır!.. Müəllimlər, xadimlər, nəzarətçilər... həpsi para istər! Axşam yanın hər bir fənər üçün para lazımdır. Səndən qələm, dəftər, kitab tələb edəcəklər, hər addımda para, yenə də para! Nərədən bulacaqsan!

- Cəmiyyəti – xeyriyyədən!

- Cəmiyyəti – xeyriyyə iflas ərəfəsində ikən böylə təklifi naşaq irəli sürmək olurmuya?

- Fəhlələrin oxumağa böyük ehtiyacı var, onların zehnini işıqlandırmaq lazımdır. Heç olmazsa qəzet oxuya bilsinlər.

- Fəhlələrin mədəsi dolsun, zehnində heç bir şey lazım olmaz!..»

Əhməd Kamalın şəriətlə, islamla bağlı söhbəti, mübahisəsi, əlbəttə - Məşədi Hüseynlədir. O, əvvəlcə mütərəqqi danışır, bütövlükdə müsbət obrazdır, Bəndalıya münasibəti xatırlamaq kifayətdir. Məşədi Hüseyn burada haqlıdır: «Dədəmizin 15-20 il bundan qabaqkı məişəti köhnə idi, qəribə gəlirsə, bundan əvvəlki qayda-

ları, özü də Azərbaycan yox, ərəb qaydalarını indii dör-dəlli tutmaq əqilli adam işi deyil. İndi bizə əsri-hazırın tələbləri lazımdır. Yoxsa qədim əyyamın gülməli-gülməli nağılları yox! Mən belə qanıram, belə də ola gərək». Məşədi Hüseyn burada haqsızdır: «Məsələn, siz Həzrət Ömərin Afrikanı tutmağından elə danışırsız ki, bilmək olmur, hədisdir, ya tarixdir. Mən ayrı cür eşitmışəm. Həzrət Ömər orada minlərlə kitab yandırıb!»

Tarixi mənbələrə əsaslanısaq, Ərəb dövlətlərində ilk kitabxana yaradan məhz Həzrət Ömər olmuşdur. Və bu təşəbbüs az sonra yaxın Şərqi ölkələrinə yayılmışdır. Mir Cəlalın Həzrət Ömərə münasibəti birtərəflidir, bu da ya yazıçının islam tarixinə lazımlıca az bələdliliyi, ya da ideologiyanın tələblərilə əlaqədardır. Romanın poetikasından danışırıqsa, hər şeyi ideal nəzərdə görmək bitərəflidir. Əhməd Kamal: «Əqilli adamlar o zaman da Ömərin səhvlerinə qarşı çıxıblar, kitabları yandırmamaq üçün dəstə ilə onun yanına məsləhətə gəliblər: «Bu ki, kitablardakı mətləblər məhz Qurandakı vacib mətləblərdir» - deyiblər. Ömər isə: «Madam ki, o mətləblər Qu-randa var, ayrı kitablar nəyə lazım» demiş, yandırmağında davam etmiş»...

Tahirzadənin Əhməd Kamalla söhbəti uzun mələkdir və öz millətinin tərəqqi naminə düşüncələridir.

Mir Cəlal romanda bu motivə daha yetərli üstünlük verirsə, ehtiyac varmadır o, inqilabçı kimi nəzərə çatdırılsın, daha doğrusu, siyasi nöqtələrdə görünsün.

Belə bir tələbi yazıçıdan ummaq əsassızdır. Cəmiyyətə təpədən dırnağacan rəzalət, haqsızlıq, aldanış və s. mənfi əxlaq hakimdirse, Sabir obraz olaraq öz mənəvi-sosial vəzifəsini nümayiş etdirir. Əsərin poetikasında biz bu işığı görmək istəmişik. Sabir kənddən şəhərə gələnləri alqışlayır ki, onların özlərinin biliyi, savadı artır, az-çox bu keyfiyyətlər varsa, dərs deyir və yenidən kəndə qayıtməqla bu işığı getirirlər. Şamaxı mühitinə diqqət yetirək: Azərbaycanda ilk məktəblər orda da açılmış, böyük maarifpərvərlər (A.Səhhət, Seyid Əzim, S.M.Qənizadə, Sabir, Çernyayevski və b.) orada yetişmiş və Bakı, Gəncə, Tiflis şəhərləriylə sıx əlaqədə bulunmuşlar. Sabir Bakılıya gəlib «Molla Nəsrəddin»də özünü tapmasayı o dahilik zirvəsinə çata bilməzdi. Səhhət də, Şirvani də eləcə, Mir Cəlal bu mühüm məsə-ləni Sabirin diliylə verir: «Elm və maarif kəsb edənlərimizin ümdə arzusu özlərini şəhərə salıb isticə, mənfəətli qulluq yapmaqdır. Kəndlərimizdə əcəlsiz, dərmansız, müalicəsiz ölenlərin həddi-hesabı yoxdur... Çox böyük kəndlərimiz var ki, içində məktəbi yoxdur... müsəlman balaları tərbiyəsiz və elmsız qalıb avam ataları və baba-ları kimi dünyadan bixəbər zülmət, zəlalət içində zindənkarlıq edirlər»... Qəzətdə verilən bu mətn cəmiyyətin oyanışa böyük ehtiyac duyduğuna işarədir. Əhməd Kamalı bu məqalə tutur və onun müəllifi ilə maraqlanır və eşidəndə ki, Firudin bəy Köçərlidir, dərhal fikrini dəy-ışır: «Elə məqalələr ilə məşğul olmaqdansa, kəndisini

müsəlman edən bəzi müdavimlərin qəti tədbirini qılmaq lazımdır» - deyir.

Tənqid fikrin Əli bəy Hüseynzadəyə münasibətində bəzi maraqlı, qeyri-standart məqamlar var ki, romanın poetikasında «açılmazı» zəruridir. Məsələnin tarixinə ekskur edək – əks təqdirdə yazıcının Əli bəy Hüseynzadənin tarixi obrazını müəmmalar içərisində axtarmış olarıq.

Əli bəy Hüseynzadə xalqımızın nadir şəxsiyyətlərindən ən danılmazıdır. O, öz ana dilini, ədəbiyyatını, milli mətbuatını dərindən sevmiş və iki dövlət, bir qardaş simvolunu hələ inqilabdan əvvəl vurğulamışdır. «Füzət» jurnalının naşiriyydi, dövrünün intellektual adamı kimi, hətta Qərbi Avropa, Türk dünyası onu yaxşı tanıydı. XX əsrin ilk on illiyində o, yaxınlaşmaqdə olan irticani sezmiş və Türkiyəyə üz tutmuşdur. Məhz Əli bəyin türkpərəstliyi Sovet hökumətinin Azərbaycandakı siyasetlə üst-üstə düşməmişdir. Hətta bəzi ədiblərimiz, ziyalılarımız ona qarşı çıxmışlar. Mir Cəlal ictimai mühitdəki durumu, ziyalılar – ictimai xadimlər arasındaki qütbləşmələrin bir-birlərinə zidd mövqelərini təsvir etmişdir. İnkar edilməz bədii faktdır ki, romanda Əli bəy Hüseynzadə fenomeni ideoloji aspektin təsirindən müsbət obraz kimi yerini almır. Yaziçi onu torpağına, xalqına qarşı soyuq, Türkiyəyə can atan, öz şəxsi planlarını həyata keçirən bir xadim kimi təqdim etmişdir. Və bunu müəllif hətta sistemləşdirmişdir. **Birincisi** o, İstan-

buldan qacaq düşmüş bir jurnalist, müherrir kimi yenə oraya üz tutur. **İkincisi** vaxtılıq Əli bəyə etibar edən, fəaliyyətinə şərait yaradan Hacı Zeynalabdin Tağıyev ondan üz çevirir. **Üçüncüüsü** Əli bəyin Bakıdan getməsində müxtəlif maraqların rolu vardır və islampərəstlikdə də günahlandırılır. **Dördüncüüsü** hər kəs fərdi fəaliyyətilə ictimai arenada görünmək istəyir. Mir Cəlal Əli bəyin şəxsiyyətinə ictimaiyyətin geniş marağını obyektiv təsvir etməklə onun nüfuzunu təsdiq etmiş olur: «Şəhərin Çəmbərəkənd tərəfində, küləktutan bir dikdirdə yerləşən mədrəsənin qabağında dəstə-dəstə qonaqların gəldiyini, görüşüb danışdığını, şənliyi andıran bir izdihamı görmək olardı. Bu gün cümə günü idi. Dərs yox idisə, mədrəsənin qabağında camaatın görünməyi, əlbəttə ki, bir mərasimi ya bir fövqəladə hadisəni andırırdı. Məktəbin sinif otaqları açılıb birləşdirilmiş, bəzənmişdi».

Əli bəyin şərəfinə hazırlanmış ziyafət əsərə təsadüfi daxil edilməmişdir: Burada ziyalılarımızın xarakterlərindən irəli gələn naqışlıq, şöhrətpərəstlik, mənafəcilik, qısqanlıq kimi xüsusiyyətlərin sanki baxışıdır. Bu ziyalılar müxtəlif bir sahəni təmsil edirlər, dünyagörüşləri müxtəlifdir. Onlar bir konkret qərara gələ bilerlər və xalqın yolunu bələdləşdirməyə gücləri çatır. Lakin biz bunu görmürük. Halbuki onlar borclu idilər: «Ancaq bugünkü ziyafətin əsil məziyyəti başqa şey idi. Hüseynzadə cənablarının İstanbul səfərinə Bakı əyanıları və şeriat məddahları çox böyük məna verirdilər, heç bir Hacının

heç bir zaman Bakıdan Məkkəyə, ya heç bir vəkili duymaya belə yola salmamışdır».

Mir Cəlal öz təhkiyəsində ehtiyatlı tərpənirsə, obrazların nitqində Əli bəy Hüseynzadənin şəxsiyyətini, intellektini nəzərdən qaçırmir. İran hökümətinin konsulu Mir Hüseynxan Sənddövlənin sözlərindən: «Hüseynzadə cənabları müsəlmanların tarixinə, məişətinə, dini-islamın ehkamına kamilən vaqif bir alim və ədibdir. Onun dar-ül-ülüm olan İstanbuldakı gələcək məsaisi və fəaliyyəti də səadət və tərəqqi istiqamətində olacaqdır».

Tahirzadənin nitqi isə tamam başqa bir planda, bu günlə yanaşanda fərdi mövqedəndir. Tarixi faktlar əlimdə olmadığından, çətinlik çəkirəm deym ki: Sabırə Əli bəyin şəxsi münasibətləri olmuşmu və hansı mənəvi mövqedən? O, bu böyük simanı inkar edir və çox kəskin ifadələr işlədir. Lakin bu yanaşma şairin vətəndaşlığından, vətənini sevməsindən irəli gəlir. Və bu məsələdə onun arqumentləri inandırıcıdır. Bu sima Osman ləhcəsini ədəbi – mətbu dilinə gətirmiş, təmiz ana dilimizə alternativ olmuşdur. Mən təsəvvürə gətirirəm: Böyük Hüseyin Cavidin dərin fəlsəfi-bədii düşüncələri Azərbaycan dilində, şeiriyyət ləhcəsində yazılısaydı... bədii kəşflərlə qürurlanırdıq!

Tahirzadə haqlıdır: «...Onun xidmətləri «Fyüzat»da, «Kaspi»də və nəhayət «Səadət» mədrəsəsində olmuşdur. Təəssüf ki, bu xidmətlərdə bəziləri maarifdən kasıb olan qafqazlıları hərəkətə gətirə, irəli

apara bilmədi. Çünkü Əli bəy cənablarını çoxlarımız başa düşmədik, indi də başa düşmürük və ədəbiyyatının beş yüz illik təcrübəyə malik olduğunu dəfələrlə eşitmışık. Bəs biz necə? Tarix yollarını addımlayaraq iyirminci əsrə ayaqyalın, əliboş gəlməmişik, yoxsa bizim də mədəniyyət dünyasında az-çox haqqımız var. Bizim iztirablar çekmiş xalqımızın mübarizə qüdrəti, dil və ədəbiyyatımızın təcrübəsi məgər azdırı? Güman edirəm ki, bunu heç kəs inkar etməz. Bəs nə üçün öz ana dilimizdə, azərbaycanlıların şirin, sadə, aydın dilində danışmırıq?» Ritorik və pafoslu səslənsə də, həqiqətdir və bu məsələdə Əli bəy Hüseynzadə itirmişdir!

Mir Cəlal Əli bəydən fərqli olaraq Nəriman Nərimanov obrazını sərrast mızanlarla yaratmışdır. Bu böyük siyasi xadim, ədib, həkim inqilabı alqışlamış, təbliğ etmiş və az sonra səhvlerinin qurbanına çevrilmişdir. Stalindən qat-qat intellektli, uzaqqorən, əqidəli olan Nərimanovun gəlişi təmtəraqlı deyilsə, bəzi qrup insanların diqqətindədir.

Maraqlı bir detaldır: Əli bəy Hüseynzadəni Bakı ictimaiyyəti yola salır, Nərimanı bir qrup inqilabçılar qarşılıyor. Ona görə ki, Nərimanov Çarın düşməni, Leninin silahdaşıdır. Bu gün necə də paradoks görünür! Nərimanov mövcud quruluşu dağıtmadı düzgün yol seçmişdi və Çar Rusyasının millətinin başına gətirəcəyini belə təsəvvür etmirdi. Ona görə də qəlbən inanırdı və dediyi: «Bu yolun hamar olmadığını mən bilirəm. Azadlıq

heç vaxt, heç yerdə verilməz, o, ancaq alınar!» - devizi həqiqətin açarıdır. Onu görənlər içərisində Bəndalı da var və görçək: «Nəriman bu imiş?» sualı dilindən qopur. Yaziçi Nərimanın portretini çekir: «...Kraxmallı köynəkdə, qalstukda, səliqə ilə düymələnmiş, jilet üstündən sanki bu saat ütudən çıxmış boz kostyumu var idi. Saçını yana daramışdı. Alın tərəfdən başının tükü seyrəklənmişdi. Toplu bişleri, çənəsinin ucunda saqqalı var idi. Sifətində gərginlik, gözlərində isə həyəcan, intizar duyulurdu...» Bu dəfə mən sual etdim: Bəndalı kimi bir kəndli, savadsız, yolu bilinməyən fəhlə – kəndlinin Nərimanovla görüşməsi bu qədər zəruri imiş?! Nərimana ünvanlanan şüarlar da bu dərəcədə gərekli imiş?

Mir Cəlal Əli bəyle «xüdahafizləşmək» fikrinə elə də tələsmir. Nə üçün? Artıq o, Bakını tərk etmişdir, yolu İstanbuldadır, sonrası hələlik özünə də bəlli deyil. Lakin Əli bəy Tiflisə gedərkən Mirzə Cəllilə görüşür. Söhbətin əsası belə bir sual doğurur: «İki ziyalı, ədib, mühərrir – çalxalanan, demokratik qüvvələrin yetişdiyi zəmanədə hansı haqlıdır: Hüseynzadə, yoxsa Mirzə Cəllil? Hansı söz beşiyi «Fyuzat», yoxsa «Molla Nəsrəddin» önemlidir?» Sual qəfil doğdu və özüm üçün də cavabı sadə keçməyəcəkdir:

Oktyabr İnqilabı yavaş-yavaş gəlir öz ideoloqları ilə. Nəriman doktor da irəlidədir. Yaziçılar, qəzetçilər, maarifçilər və ilaxır təbəqələr qeydiyyatda olduqları hökumətin iç simasını açır. Hüseynzadə ciddi elmi-

publisist məqalələr yazır, mədəniyyətə, dilə, əxlaqa toxunur – intellektual səviyyədə. İctimai fəaliyyəti yerində. Mirzə Cəlil də sakit dayanmır, jurnal buraxır, hekayələr, pyeslər yazır və xırda azəriləri yükün altına hey çəkir, «miskinliyini» göstərir, islam dinindən sui-istifadə edənləri soyundurur, kəfənsiz qəbiristanlığa göndərir. Bir nərazılıq da yaranır ki, milli bəylərimiz təhqirə gətirilir, hətta eləsi olur axurda gizlənir! Mirzə Cəlil belə hekayələri nə yaxşı ömrünün sonlarında yazmamışdır? Mirzə Cəlil istədiyini jurnalda çap etdirirdi, şirin, dadlı dilimizdə, Sabiri, Əli Nəzmini, Qəmküsəni yiğirdi başına. Əli bəy «Fyüzatı» idrakda götürürdü, dilinin dadını qaçırırdı, təlqin edirdi... Sualımı xatırladım: Hansı haqlıdır?

Əli bəy Hüseynzdənin Mirzə Cəllillə Tiflisdə görüşü oxucuda belə bir qənaət doğurur ki, yazıçı risqə getməsə də, böyük şəxsiyyəti «açmaq» istəyir və «zamanın iki məşhur qələm sahibi» - deyir. Gəliş gözlənilməz olsa da, fikir prulyalızmı əqidə baxımından maraq doğurur. Müəllif nisbətən onların amallarına işarə vurur: «Əli bəy türklük, islamlıq deyib bağırırdı (son sözü yumşaq da demək mümkündü – A.E.) Molla Nəsrəddin xalq, vətən, zəhmət deyib camaati oyadırdı». Mirzə Cəlil də, Əli bəy də xalqımızın inkişafı yolunda tarix yazmışlar. Lakin Çar höküməti hər ikisinə arxa çevirmişdi. İmkan vermirdi azəri türkləri türkçülüyü, islamçılığı inkişaf etdirsinlər və birləşsinlər. Əli bəy Hüseynzadə bu yolda ən böyük əngəldi. Sovet imperiyası da bu siyasi yolu da-

vam etdirdi, əgər Əlibəy 37-ci ildə vətənində olsa idi. Güllənəcəkdir. Mızə Cəlil jurnalıyla və bədii əsərləriylə millətini oyatmağa çalışırdı və həmvətənindən fərqli olaraq, türkçülüyə rəğbəti yoxuydu, yeri gələndə qamçılayırdı. Mirzə Cəlil həm də inqilaba inanırdı və Sabir söz silahı kimi irəli buraxmışdı. Əlibəy isə Çara da, qarşidakı inqilaba da bel bağlamırdı, ona görə də başını götürüb xaricə üz tutdu. Sovet qurulanda Mirzə Cəlilin arzuları alt-üst oldu, başı ağırdı və gizlincə, daxilində yeni hökümətə nifrət bəslədi.

Mir Cəlal Mirzə Cəlilə rəğbəti naminə Əlibəyin Molla Nəsrəddin idarəsinə getdiyinin bir sıra səbəblərini yozur: Belə ki, birincisi, Əlibəyin şəxsən Mirzə Cəlillə görüşmək ehtiyacı idi, üzbüüz danışsınlar. İkincisi, Əlibəy fürsət düşərsə Mirzə Cəlilə məsləhət şərtiyələ bir neçə söz demək istəyirdi, yəni Bakı qəzetlərinin çoxu yığışandan sonra belə bir jurnalın tirajı, hörməti qalxa bilər. Buna görə də «Molla Nəsrəddin» satirik janrla bərabər, ciddi, fəlsəfi səciyyəli məqalələr də versin. Üçüncüüsü, Əlibəyin fikrincə, Ömrə Faiq Nemanzadə, Əliqulu Çəmküsər kimi qələm sahiblərini «ittihad məskəninə qaçırmaq, müəyyən dərəcədə olsa da Mirzə Cəlildən ayırməq təşəbbüsü faydasız olmaz». Dördüncüüsü, «Molla Nəsrəddin» idarəsinə getməklə onun nüfuzu artar. Diq-qət yetirsək, yazılıçının ehtimal etdiyi bu səbəblərdə Əlibəy Hüseynzadə şəxsiyyətinə və dünyagörüşünə qarşı iradı yoxdur. Əlibəyin Mirzə Cəlillə söhbətində «Çətin

yazılsa, anlaşılması oxunmayacaq etirafı»nı Mir Cəlalın xatırlaması tamamilə yerinə düşür. Bu gün də biz böyük mühərririn və alimin, ictimai xadimin osmanlı ləhcəsi qarşısında təslimciliyilə barışmırıq: «o halda yazılarını nə üçün ana dilində yox, xalis osmanca yazır, qəliz söz və ibarələrlə doludu» - iradında haqlıdır. «Sadə yazmağın özü də bir məharətdir» - deyən Əlibəyə Mirzə Cəlil: «Cənab Əlibəy, mən sizin kimi bir qüdrətli qələm sahibinin bu sözlərini tamamilə ciddi hesab edirəm» cavabında da Hüseynzadəyə hörmətini gizlətmir.

Aşağıdakı dialoqa diqqə yetirək:

«- Mən səmimi və aydın deyirəm: «Molla Nəsrəddin» məcmuəsinin dili bir məharətdir və hər kəsə hər vaxt müyəssər olmayan bir məharətdir. Mən bunu sizin hüzurunuzda yox, hər bir şəraitdə deyə bilərəm.

Mizə Cəlil təşəkkür deyib əlavə etdi:

- Belə bir meylin müsəlmanlara və xüssəsən biz azərbaycanlılara faydalı olduğunu möhtərəm mühərririmiz ümid edirəm ki, gələcəkdə də qələm sahiblərinin nəzərinə çatdırmaqda səylərini əsirgəməyəcəklər.

- Əlbəttə, əlbəttə!..»

Əlibəy başını aşağı salıb susurdu. Bir xeyli düşünəndən sonra, sanki çətinliklə müəyyən etdiyi bu cavabı verdi:

«-Müsəlmanın qələm sahiblərinə çox şərtləri əlcəmdir! Məqalələrin şəklindən məzmunu, mətalibin əhəmiyyəti daha çox şərtdir.

Mirzə Cəlil bir nəzakət əlaməti olaraq müsahibinin sözünü təsdiq üçün onun bir an əvvəlki cavabını təsdiq etdi:

- Əlbəttə, əlbəttə!»

Əlibəy Hüseynzadə ilə Mirzə Cəlilin söhbətlərinin – mübahisələrin birinci tərəfi baxımından fəlsəfi məsələlər münasibətdir, zəmanənin dərkində filosofların əsərləri çox iş görməyə qadirdir və bir sıra filosofların adını çəkir. İkinci tərəfin mövqeyi isə əksinədir, amma M.F.Axundovu alqışlayır, nicat yolunu xalqda, ziyanlıarda, maariflənmədə axtarır. Və «Molla Nəsrəddin»i təbliğ edir: «Məcmuə oxuculara təzə mətləblər deyir, o deyir ki, nicat filosofların əlində deyil. Camaatin öz əlindədir».

Şübhəsiz, biz iki dünyabaxışı ilə qarşılaşıraq. Əlibəy Hüseynzadə dərin zəka, intellekt sahibi, Yaxın Şərqdə, Türkiyədə və hətta Qərbdə tanınan alim, mühərrir, dilçi, filosof və ilaxır sahələri özündə təcəssüm etdirir. Mirzə Cəlil böyük jurnalist, yazıçı və dramaturqdur, hər ikisi vətənlərini sevirlər. Mir Cəlal ona görə də hər iki müdrik yazılı açıq, səmimi mübahisələr meydanında verir. Və xoşniyyətlə ayrırlırlar.

Maraqlı məqama diqqət edək: Romanın ən kuliminasiya nöqtəsi adlandırırdım - «üz-üzə» söhbəti.

İki müxtəlif baxışlı, amma bir Vətənli dahi şəxsiyyətlər eyni fikrə gələ bilmirlər, yollar həm siyasi, həm də fiziki cəhətdən ayrıılır. Yaziçi incəliklə azərilərin soy-gen xüsusiyyətlərinə işarə vurur. Tarixi maraqlarımızı əsrlərlə itirə-itirə gəlmışık, nəyin ucbatından? Birləşə bilməməkdən – əsas mahiyyətdən. Bu gün dünyanın xəritəsinə baxaq. Müsəlman dövlətləri səpələnmişlər və bir-birlərinə söykənmişlər. Lakin xristian fundamentalizmi, başda ABŞ və Rusiya dövlətləri olmaqla müsəlmanları məhv etməkdədir. Yadıma vaxtilə ibtidai sinif dərsliklərimizdə oxuduğumuz «Aslan və iki öküz» təmsili – hekayəsi düşdü: Aslan hiss edir ki, nəhəng öküzləri yeyə bilməyəcək, deməli, bir bəhanə ilə bir-birindən ayırmaq lazımdır. Edir və ayrılıqda hər ikisini yeyir... Biz nə vaxtacan bir yumruq halında birləşməyəcəyik? Qarabağ torpağımız da mahiyyətcə belə bir sevdanın qurbanı olmamışmı?

«Yolumuz hayanadır» romanının poetikasında belə bir məsələ də görünür: hər bir xalq, millət mövcud irtica, ədalətsizlik və sair qlobal mənfi emosiyalarla barışmamalıdır...

Bir az kövrək hissin təsirinə düşək və oxucumuzu yormayaq: Romanda «Bir gəncin manifesti»ndəki Sona - Mərdan xətti, bir növ adektvat şəklində Məsmə - Bəndləri xəttini xatırladır. Sona - Mərdan: ana-bala məhəbbəti və oğulun peşəkar inqilabçı səviyyəsinə yüksəlməsi. Məsmə - Bəndləri: ana-bala (və üstəlik

Əntiqə qızı) məhəbbəti, lakin oğlu peşəkar inqilabçı ola bilmir. Bacısı üstündə qaçıb gizlənsə də həbs olunur. Mərdandan fərqli, Bəndalı qüvvətli, mərd, qorxmaz cavandır, işləməkdən yorulmur. Məşədi Hüseynlə sexdə işləyəndə bunu görürük. Bəndalı heç cürə bacısı Əntiqənin restoranda oxumasını qəbul etmir və tamamilə haqlıdır. Baxmayaraq misilsiz səslidir. Maraqlıdır, Sona (eləcə Bahar) Mərdanla son olaraq görüşə bilmir, Bəndalı isə kəndə gəlib Məsmə ilə görüşür. Yazıçı bu görüşü sənətkarlıqla, qələmin kövrək «xasiyyəti»ylə təsvirə gətirir: «Bəndalı... anasını yastıq kimi qoltuğuna vurub taxtın üstünə gətirdi. Yanını qoyanda taxt çoxdan bəri görmədiyi bir ağırlığa məruz qaldığından cir-cir cirildadı. Bəndalı yerdə çömbəldi, anasını körpə uşaq kimi dizi üstündə oturdu: qaranlıq olsa da, gözlənilməz olsa da Məsmə bu əlleri dərhal tanıdı. Bu doğma əllər quru umuzlarına toxunan kimi qanı qaynadı, qəlbini tərpəndi, gözünə işiq, bədəninə deyəsən gəlinlik qüvvəti, təravəti gəldi».

Bu kiçik parçada ana qüdsiyyətindəki fəhm duyğusu, məhəbbət hənirtisi oxucuda anaya qarşı sevgi oyadır. Nankor övladların ürəyinə işiq süzülür. Ana da borclu qalmır: «Ana bu əlləri nə gördü, nə yoxladı. Ancaq o, işlək fəhlə biləklərindən, uzun və iri barmaqlardan gələn doğma, isti, bakır övlad hissəleri isti bir cərəyan kimi vücuduna axdı, onun bütün yorğun müztərib əsəblərini dindirib dilə gətirdi».

Mir Cəlalda nədənsə analar oğul itkisinin nisgilini çekirlər. Bahar, Bəndalı analarına dərd bağışlayırlar. Bəndalı özü günahkardır və canını xilas etməyə çalışır. Anasığıldə olarkən onu satırlar, yasavullar onu qaranlıqda evdə haqlayırlar. Bu igid cavan məharətlə vuruşur. Maraqlı o idi, Bəndalı anasını döyüş yerindən məharətlə çıxarmışdı. Bəndalı nəhayət öldürülür. Artıq bu, etiraz idi üsul-idarəyə qarşı. Bəndalının meyitini arabaya qoyub, üstünü ot ilə örtürlər, sual doğur: Soydaşını öldürənlər kim idi, yaxud Bəndalının öldürdüyü kim idi? Yaziçi bu təzadlı hadisə ilə azərilərin tabeçilik, kütlə psixologiyasını vermişdir. Məsələnin kökü dərinə çıxır: İnsanın ruhi orqanizmlər kompleksi fərdin psixologiyasını necə dəyişdirir və bu prosesdə din yardımına çatır mı? Məşhur fransız psixoloqu Qustav Lebon (1841-1931) bu məsələləri araşdırıb belə qənaətə gəlmışdır ki, ruhi orqanizmlər də növlərin anatomik əlamətləri kimi dəyişməz əsas xüsusiyyətlərə malikdir. Bununla belə, onun asanlıqla dəyişən ikinci dərəcəli xüsusiyyətləri də var ki, elə bu sonuncular da asanlıqla bu ətraf mühiti, şəraiti, təribyəni və müxtəlif amilləri dəyişdirə bilər. Bəndalını tutmaq bu qədər problemdir? Yox, məsələ ondadır bizlər yuxarının əmrini (rəsmi), yaxud tapşırığını (şifahi) dərhal yerinə yetirməyi özümüzə borc, şərəf hissi kimi qəbul edirik.

Kəblə İsrafilin qorxa-qorxa dediyi: «Adam da elə igidə gülə atarmı ə! Allah kəssin divan qulluğunu, müsəlman deyilikmi?.. Nə isə dünyadı da!» - sözləri

təsdiqləyir ki, cinayətə el atmaqda bizlərə dinimiz də acizdir. «Dünyadır da» ifadəsi ilə hökümətin, rəhbər şəxslərin qarşısında müstəqilliyimizi bir daha əyanıləşdiririk!

Mühitin təsiridir bu cılız xüsusiyyətlər, biz belə doğulub, tərbiyə almamışıq. Yeri gəlib, ayağa qalxmışıq, kəskin etirazımızı ifadə etmişik. Nikolay hakimiyyəti sanki sadəlövh hökümətmış, lakin müsəlmanları müti ruhda tərbiyə etməkdə fəndkir dövlətmiş. Maraqlıdır, o dövrü əks etdirən nəsr əsərlərində bu keyfiyyət verilmişdir. Ona görə də Çar mühiti müsəlman əyalətlərini, icmalarını həmişə nəzarətdə saxlamış və effemer siyaseti yaratmışdır. Mən yənə Qustav Le Bondan iqtibas gətirəcəyəm, o, göstərir ki, əgər mühitin insana təsiri böyükdürsə, deməli, o, əlavə və müvəqqəti xüsusiyyətlərə, yaxud xarakterin gizli qalmış keyfiyyətlərinə təsir edir. Əsl həqiqətdə dəyişikliklər (effemer) bir o qədər əhəmiyyət daşımir; ən əməlisaleh adam belə acliq hissinin təsirilə vəhşilik dərəcəsinə çata bilər; bu hiss də onu cürbəcür xəyanətlərə, bəzən də öz əzizlərini belə yeməyə sövq edir. Belə olan təqdirdə demək olarmı ki, adət və xarakter tamamilə dəyişmişdir? – Bu tezis - əslində mülahizə son dərəcə bir sıra mətləblərə aydınlıq gətirə bilər.

«Yolumuz hayanadır» romanında müsbət və mənfi obrazlar xaraktercə müxtəlif olduğu dərəcədə amal, məqsəd yolunda bir o qədər də ayrırlırlar. **Birincisi**

insan xislətindən, gen xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Biz müsəlmanlarda bu xarakter sabitdir. Məsələn, valideyn: ana və bala məhəbbəti – Bəndalı və Məsmə arvadın hərəkət stixiyas kifayətdir. Kəblə İsrafilə və mənə nifrətlə dediyi: «Mən səni igid adam eşitmışdım. Sən demə, hədər söz imiş. O söz igidə yaraşmaz ki, sən deyirsən!» - sözlər ana dilindən qopmuşdur. Tahirzadə, Mirzə Cəlil, Əlibəy Hüseynzadə – bu ziyalı qaymaqlarımız mühiti başa düşürlər, lakin fərqli şəkildə. Onlar sistemlə barışmırlar və öz idrakları ilə düşünür və mübarizə aparırlar. Təəssüf, bir araya şüurlu olaraq gəlmirlər.

Şübhəsiz, bu məsələdə yazıçı göstərməsə də etnik, gen xüsusiyyətlərimizdən gəlmə cəhətlər də az deyil. Tahirzadə Bakıya gəlsə də, siyasi dünyagörüşü, zamanın hərəkət dinamikasını həzm etmək gücündə deyil. Kənd mühiti onun qanına işləmişdir. O kəskin, güclü şeirləri İlahi vergi, təblə yazmışdır. Mirzə Cəlil savadlıdır, oxumuşdur, Qori Müəllimlər Seminariyasını qurtarmışdır və mənsub olduğu xalqın milli xüsusiyyətlərinə yaxşı bələddir və inqilabın bəhrəsinə inanır. İstəyir milləti avamlıqdan, ətalətdən qurtula, daha kəsdirmir ki, bədii əsərlə yüz illərlə zehniyyətə, şüura işləmiş mənfi emosiyaları aradan qaldırmaq qeyri-mümkündür və aži 50-100 il lazımdır! Əlibəy Hüseynzadə soydaşlarından tamamilə fərqli adamdır. Onun səviyyəsi ətrafindakılardan çox üstündür və bu, faktdır, amma türkperəstdir, zahirən yaxşıdır və türkük. Unudur ki, bu mənsubluq hələ bir

millət kimi bizim dilimizi, intellektimizi, mədəniyyətimizi, hətta əxlaqımızı təsiri altına almamalıdır və mümkün arzu deyil.

Bu üç şəxsiyyətdən Sabir istisna olmaqla ikisi Çar hakimiyyətinin devrildiyinin şahidinə çevrildilər: İnqilab Çarın kiçik «övladı»nı doğdu, hətta qeyri-demokratiklikdə Çar Rusyasının başçısı Romanova rəhmət oxudular! Mirzə Cəlil səsini çıxara bilməzdi; iş işdən keçmişdi. Əlibəy Hüseynzadə isə Azərbaycana alim-dilçi statusunda qonaq kimi gəldi. Əlibəyin osman ləhcəsinə meylinin bəzi tarixi köklərinə varmaq maraqlı olardı və bu pərəstişkarlıq bəlkə də haqq qazandırardı: 1897-ci ildə Krit adası uğrunda Türkiyə-Yunanistan müharibəsi başladı və adada yaşayan yunanlar Osmanlı imperiyasından muxtariyət hüququ tələb etdilər. Əlibəy müharibəyə münasibətində osmanlılara rəğbətini gizlətmirdi, qələbə arzulayırdı. Müharibə Domakos yaxınlığında türklərin qələbəsilə nəticələndi. Və bu, Türkiyənin beynəlxalq nüfuzuna müsbət təsir etdi. Əlibəy bu qələbədən sonra Osmanlı imperiyasına daha çox rəğbət bəslədi və düşünürdü ki, daha Avropa dövlətləri də Osmanlı imperiyasının qarşısında acizdir. Deməli, «Turan» dövlətinin yaranması üçün real imkanlar var. O, ümidiydi ki, türklər Yer kürəsindəki torpaqların yarısına belə sahib ola biləcəklər. Böyük dövlət qurumu olan Osmanlı imperiyası öz tərəqqisinin ən yüksək pilləsinə dədir. Hegemonluq onun əlində birləşəcəkdir. Lakin Əli-

bəy Hüseynzadə səhv edirdi. Sultan Əbdülhəmid hökü-məti çürüməyə doğru gedirdi. Siyasi ab-hava, daxili çar-pışmalara hissiyatı ilə Əlibəy 1897-ci ildə pantürkçü kimi İtaliyaya üz tutdu... Gəlin baxaq, Əlibəyin bu daxili hiss-lərini və siyasi məlumatlığını Mirzə Cəlildə, Tahirzadədə axtarmağa dəyərmi?

Tahirzadə ilə əlaqəli iki olay – epizod üzərində dayanmaq Mir Cəlalın poetikasına xas mətləb üçün dəyər. Birisi Tahirzadənin xəstəliyi ilə, digəri onun Tiflisə səfəridir. Bunlar nə hökümət, nə də ziyalılar səviyyəsin-də bizim kütlə psixologiyasında, laqeydlik, əfəllik hissin-də yaşamağımıza tam əsas verir. Mən ikinci məsələdən başlamaq istərdim. Tahirzadə Tiflisə gələrkən Mirzə Cə-lilin qonağı olur. Və onun xahişi ilə Nəbatat bağına M.F.Axundovun qəbrini ziyarət etmək xahişinə əməl olunur. Söhbəti təfərrüata qurban vermək istəməzdəm. Məsələ dahi Mirzə Fətəlinin qəbrinə, görkəmli şəxsiyyə-timizə münasibətə yanaşmadır və Mir Cəlal «Qızıl Hacı-da» fəslini əbəs romana daxil etməmişdir\: «...Dağın döşündə ot-ələfin əhatə etdiyi bir qəbir üzərində uzun və enli, yazılı qaradaş yüksəlmışdı. Qəbrin üstünə mək-təblilərin, artistlərin gətirdiyi gül dəstələri qoyulmuşdu. Güllər solsa də, lentdəki yazılar bəlli idi. Tahirzadə ye-nicə bağlanmış gül dəstəsini qəbrin üstünə qoydu və bir xeyli sakit dayanıb baxdı. Daşın yazılarını qar-yağış döyüb qaraltmışdı. Yaxından diqqə yetirməsən oxuya bilməzdin».

Artıq bu təsvir bizim təsəvvürümüzə aydınlıq getirir. Gürcüstan torpağına tapşırılan azərbaycanlı dahiyyə münasibət – şagirdlər və artistlərdir – gül dəstələri qoyanlar. Hərçənd, məlum olmur azərbaycanlı uşaqlarıdır, yaxud aktyorlarıdır? Sabirin xəyala dalması bəlkə də dahi şairi özü barədə, ölümündən sonra onun abidəsinə bəslənəcək sayqıdan doğur. Şairi hər halda pərişan edir bu mənzərə. Mirzə Cəlil də düşünür, o da təəssüflüdür: «Mirzə Cəlil baş daşında və lentlərdə yazılışları diqqətlə oxudu, ətrafa göz gəzdirdi. Tanımadığı bir çox qəbirlərdə daha təntənəli abidələr gördü: Nə olaydı, bu rəhmətliyin qədrini özgə millətlər bilən qədər bizim oxumuş camaatımız da bili idi».

Mirzə Cəlil vətənpərvərlik duyğusu ilə unudulmuş Mirzə Fətəlinin qəbrinin bu vəziyyətinə acıyr. Halbuki, onun tanımadığı başqa qəbirlər unudulmamışdır. Əgər o, bu rəhmətliklər barədə məlumatlısa, deməli adı adamlardır. Deməli, bu millət üçün – gürcülər üçün ölülərinin şərəfini yaşatmaq ruhu vardır. Bizim savadlı ziyanlılarımız isə – fərqi nədir – Axundovdur, Mirzə Şəfi Vazehdir, yaxud adı bir insandır – soydaşıdır. Tahirzadə söhbətə qosulur:

«- Çoxdan vaxtı çatmışdır. Mirzəyə yeni abidə qoyulmalıdır. Tək bu rəhmətlikdə olan hümmətin yarısı bizim indiki dirilərdə olardı!

- Onlara diri demə:

Diridirlər əgər ki, surətdə,
Ölüdürlər, vəli həqiqətdə».

Artıq Əliqulu da sakit dayanmır, bu mənzərəyə qəlbən acıyır:

«- Mirzə Ələkbər, sən Bakidasan. Bu rəhmətliyə abidə bina eləmək məsələsindən söhbət salsa, eşidən olmazmı?

- Abidə söhbəti orada var, çoxdan var!
- Bəli, var, amma kimə?
- Bəli, kimə? Hərislər çoxdur, hər kəs özünə bir abidə düzəltmək cəhdindədir»...

«Kimə?» suali eyhamlıdır və bizim ruhumuzun oyanışına cavab vermir. Ona görə ki, şəxsi şöhrət namə, gələcək nəslə ötürülmək marağının özümüzü düşünmüşük. Mir Cəlal dahiyanəliklə Mirzə Fətəlinin abidə məsələsinə rəmzi məna verir. Dünya xalqları abidə ucaltmaqla həm sənətlərini, incəsənətlərini ucaldırlar, həm də yapılmış o şəxsiyyəti. Bu söhbətlə inqilabın qələbəsini uzağı on il ayırdı və bizim siyasi xadimlərimiz, məmurlarımız Mirzə Fətəlilərə, Şəfi Vazehlərə, Bakixanovlara... yox, Leninə, Stalinə, Şaumyana... abidə qoyular və sonralar daha da inkişaf etdirdilər. Unuduldu ki, sənət əsəri növündən asılı olmayaraq o xalqın, millətin ruhi ifadəsidir. O mənsubiyət gələcəkdə o ölkənin sivilizasiyasının bərqərarlığı deməkdir. Bunu başa düşmüşükmü? Qustav Le Bon yazır ki, elə xalqlar var,

sənət əsərləri onların ruhlarının ən əhəmiyyətli ifadəçisidir, lakin elə xalqlar da var ki, onlar sivilizasiyanın çox yüksək pilləsində dayansalar da, onlarda sənətin əhəmiyyəti yalnız ikinci dərəcəlidir... Bir xalq daha yaxşı incəsənəti, digərləri siyasi və hərbi təəssüsətləri, sənayeni və s. tanıdardı.

Bizim incəsənətimiz – sivilizasiyamız əsrin V-VI yüzilliklərinə çıxır, onda gətirib XI-XII əsrin intibahına çıxardı. Sovet ideologiyası hətta yüksək sənət korifeylərimizdə kütlə psixologiyasını aşılamağı bacardı. Ona görə ki, ruhumuzun şöhrətdən, sərvətdən və bunları itirmək qorxusundan ölümlüyü bariz şəkildə görünürdü. Stalinin şərəfinə əllinci illərdə dünyanın ən böyük xalçası toxunuldu və Moskvaya yola salındı. Eləcə də son dərəcəli qiymətli daş-qasıla yaradılmış gerbimiz də Moskvaya ünvanlandı. Belə halda ruhun oyanışından bu gün də çox çətinliklə danışmaq mümkündür. Nə Sovet dönməndə, nə də müstəqilliyimiz dövründə M.F.Axundova və M.Ə.Sabirə (yeganə heykəli istisna olmaqla), Mirzə Cəlilə abidələr qoyulmuşmu? Heç Mir Cəlalın da abidəsi yoxdur!

Birinciye gəldikdə, bir millətin itirməkdə olan dahi şairinə münasibətidir, dəqiqləşdirsek, imkanlı adamlarımızın laqeydiliyidir. Mirzə Ələkbər Tiflisdə «Molla Nəsrəddin» redaksiyasında xoş saatlarını yaşadı. Gəzdirdi, lakin onun xəstəliyi günbegün ağırlaşırıldı. Mirzə Cəlil əlindən gələni əsircəmirdi, ziyalıları ayağa qaldır-

mışdı. Faydası olacaqdımı? Şair artıq Tiflisi tərk etmişdi, üzü vətənə idi: «Gün bir cida boyu qalxanda, Küçələrdə get-gəl azalanda qonşu həyətdən alçaq, möhrə divarlı həyətin yuxarı tərəfində sallanan cavan gavalı, gilənar ağaclarının ətrafında cövlən edib ətir çəkən arıların səsi bu sabah eşidilməz oldu. Gözlənilmədən həyətdə səsküy qopdu, get-gəl çoxaldı. Fayton Tiflisdən müalicədən qayıdan xəstə şəriri evinə gətirmişdi».

Yazıcıının təsvirində baş verəcək hüznün eksəsədası eşidilir. Şair vaxtsız harayasa, hansı bir dünyaya asa hazırlaşırıdı. Elliləri bu gəlişdən həyəcanlanır, onu yoluxmağa tələsirdilər. Sabir ailəsi ilə hələlik ümidi itirmirdi, yeganə oğlu ilə əylənir, onun xahişinə cavab verirdi.

Ağrı çəkən insanlar arasında Məsmə xüsusi əzabla üz-üzə idi. Oğlu Bəndalının öldürülməsindən sonra bu hal onu çasdırmışdı. Dərdli Məsmə arvad bir ana – qadın qüdsiyyətini nümayiş etdirirdi: «Küçələrdə özünü güclə toxdadən Məsmə sanki dərdini insanlara yox, dağlara-daşlara deməyə tələsirdi. Məyus-məyus nəzərlərini ətrafa gəzdirib, bir kəsi görməyəndə, dost-tanış tənəsindən uzaq, üfüqdən-üfüqə davam edən xoş sükütu dinləyəndə illərdən bəri çəkdiyi dağların ağırlığından aşağı çökən, gündən, soyuqdan, küləkdən qaralmış sinnəsini açdı, yumruğunu sanki quru taxtaya vuraraq hönkür-hönkür ağladı:

Fələk, mən tək bir dünyada qəmu möhnət çəkən yoxdur

Ciyərxun olmuşam yarəb, bu dərdimi bilən yoxdur!..»

«Fələk» məfhumu «talənin» ekvivalentidir. Doğrudanmı, azəri anaları bu qədər bəlaya, dərdə düşçər olmağa borcludur? Səbəbi və səbəbkəri mühitdirmi, yoxsa fəndlərdir? Mir Cəlal niyə hər iki romanında bu müsibəti ön plana çəkir: Oxucunu sarsitmaq üçünmü, yoxsa ruhumuzun öldürülməsiyle bağlıdır? Nə üçün bu ana iki balasının faciəsini yaşamağa məhkumdur? Yəzici bunu oxucunun öhdəsinə buraxmaqdə həq-lidirmi?

Tahirzadənin və Məsmənin ruhi vəziyyəti, durumu xoşbəxtlikdən uzaqdır. Burada Tanrıının da rolü vardır. Əgər xalq öz ruhunu əldən verirsə, hakimiyətini ayaqlar altına alırsa, ondan xoşbəxtlik qaçmalıdır. İnkışaf da, din də, digər təsisatlar da çalışır insan ruhi vəziyyət qazansın; di gəl bu ruhi vəziyyətlər başdan-başa xoşbəxtliyə zəmanət vermir... Mən israr etməzdim ki, bizim dədə-babalarımızı torpaqlarımızı, hökmranlığını itirə-itirə gəldikləriylə bərabər, mənsub olduğu xalqının ruhi halını da itirməyə məhkum etmişlər. Artıq gen – irsi vəziyyəti özündə möhkəmləndirmişdir. Bizi döyüblər, başımızı qaldırmağa cəsarətimiz çatmamışdır!

Deməli, cəmiyyəti qorumaq və yaşatmaq üçün insan ruhunu öldürmək günahdır. Dini etiqadların da

rolu böyükdür və bundan sui-istifadə halları dini rəhbərlərlə dövlət başçılarının xalqa yaxınlığı fərdi maraqlara yönəlir, hissəleri və fikirləri xoşbəxtliyin nisbiliyilə bağlayırlar. Əksinə alındıqda, kütłə psixologiyasından uzaqlaşma hissələrinə can atıldıqda Q.Lebonun fikrincə: «Beləliklə, dini ruh milli ruhun əmələ gəlməsi üçün zəruri olan, tədriclə baş verən irsi nailiyətləri o saat əvəz edir. Hər hansı bir etiqada uyan xalq, əlbəttə ki, ruhunu dəyişmir, lakin onun bütün bacarığı bir məqsədinin təntənəsinə yönəlir, elə buna görə onun qüdrəti çox böyük olur».

Mən xirdalanmağı xoşlamıram, o mənada romanda Sabirə ianə toplayanların adlı-sanlı simalar olduğu verilən siyahıdan bəllidir. Lakin paradox bucaqlar, kəsişməyən paralellər yox deyildi. Müəllifin şəhadətinə görə, ailəsinə göndərilən maddi yardım dərmanlara belə çatmırıdı, üstəgəl geniş tərkibli ailənin dolanması da nəzərə alınmırıdı, tək işləyənsə şair idi... Bakıda onlarla milyarderlər yaşadığı halda, olmazdım şairi müalicə üçün xaricə göndərsinlər? Bakı nefti, milli sərvətlər bir şairi yaşıadardı!

Təbii ki, Allahın ömür payına qarışmaq istəməzdim. Allah da isteyir müalicə səmərə versin. Mir Cəlal ürək ağrısı ilə bu nüansı diqqət mərkəzinə gətirir: «Şairin vətənindən hər yana, dünyanın hər yerinə axan sərvət aşılıb-daşırıdı. Bakının, Azərbaycanın sərvəti Parisdən, Berlindən, Peterburqdan belə qazanc hərislərini

çəkib gətirmişdi. Bu torpağın üstü ilə çox yerlərdə kaşənələr, saraylar tikilirdi. Dəmir yollar, fabriklər salınırdı, restoranlarda, barlarda axşamdan səhərə, səhərdən axşama qədər uzanan kef məclislerinin, «milyonlar səltənəti»nin səsi, sədasi səhnələrdən, təntənəli musiqidən, kino ekranlarından, roman səhifələrindən gəlirdi».

Mən bu sətirləri oxuyanda Mir Cəlalın ruhuna bir daha rəhmət dilədim, bir də onun üçün ki, 50 il öncə soydaşlarını və elə bu illərdə Azərbaycanda doğulan indiki məmər elitanı, biznesmenləri – bu təbəqələri – bir daha milli sərvətə qayğıya, xaricilərin ayaqları altına səpələməməyə və bu sərvətlə xarici banklara gizli pul yatırmamağa çağırıldığı üçün.

Bu gün yazıçı uzaqqörənliyi onun nəşr poetikasının daha bir qatını üzə çıxarmağa bizi imkan yaratır. Azad olduq, Müstəqillik qazandıq, məhz əllinci illərdə doğulanlar milli sərvətlərimizi, xüsusilə, neftimizi, balığımızı, kürümüzü talan edir, xaricə valyutaya dəyişir, tör-töküntüləri belə xalqdan gizlədirlər. Mərhum böyük insan, şəxsiyyət, alim, yazıçı Mir Cəlal, o restoranlar da, barlar da cəh-cəlalla işindədir, xeyli modernləşdirilmiş və daha cəlbedicidir! İndii neçə-neçə ziyalılarımız, alimlərimiz, elə barənizdə qələm çalan mənə də bir parça çörəyi əsirgəyirlər. Heç səsimi də eşitmirlər. Mən Sizin, ey böyük ədib, bu cəsarət naminə yaradıcılığınızın məhz poetikasını araşdırırdım və zəhmətimi Sizin saf ruhunuza bağışlayıram – halal edirəm. Sabah xəstələnərəmsə

Əgər – bir kimsə mənə yardım əlini belə uzatmayacaq, hökümət isə onun qələmə aldığı məxsusi məmurlar isə üzünü yana çevirəcəklər! Necə ki... Aşağıdakı real təsviri yazıya köçürmək istəyi yarandı məndə: «Səhərin gözü açılanda, çıraq kimi sönən şairin evindən fəryad, vayeylə səsi qopdu. Həyəti dolduran adamlar, əmərhumun uşaqları, dost-qohumları, qonşuları səs-səsə vərib ağlayırdılar... Dörd adam heç bir vəchlə ovunmurdu. Şairin böyük qızı atasını qucaqlayıb hönkürtü vurur, nalə çəkirdi. Məsmə isə yanıqlı sözlərlə sanki qardaşını hərəkət etdirir, köməyə çağırırdı»...

Seçilmiş insanları itirmək dəhşətdir və yaxınlaşan sivilizasiyanın bünövrəsindən bir daşın düşməsi deməkdir. Mən böyük psixoloq Qustav le Bonun sərrast fikrinə qayıdırıram: «Bütün xalqlar və nəsillər isə yalnız və yalnız qoca bəşər ağaclarının sehirlili çiçəkləri olan bu gözəl dühaların işığında görünürülər. Hər hansı millətin yeganə şöhrəti yalnız onlardır və cəmiyyətin ən aşağı üzvünə kimi hamı onlarla fəxr edə bilər. Lakin onlar təsadüfən, ya möcüzə ilə meydana gəlmir, uzun keçmişin tacı, öz dövrünün və irqinin bütün bəşəriyyətin və tərəqqinin yüksəlişinə şərait yaratmaq deməkdir».

Biz isə tarixən dahi lərimizi qorumağı bacarmamışız!..

Mən Y.İsmayılovun qeyd etdiyi kimi: «Məsmə – Əntiqə – Bəndalı xətləri daha çox Sabir surətini, o zamanı – dövrü və mühiti səciyyələndirməyə köməkçi

xətlər kimi əsərə gətirilmişdir» - fikrini inkişaf etdirib deyərdim ki, Mir Cəlal daha dərinə getmiş, mövcud qu-ruluşda ədalətin həm hökumət, həm də hakimlər tərəfindən pozulduğuna, insan hüquqlarının tapdalanmasına daha həssas və diqqət kəsilmişdir. Bu xəttə belə bir kontekstdən yanaşmaq ədalətli olardı. Həqiqətənmi, insan, bəşər övladı şəxsi maraqlar müstəvisində həyatını qurban verməlidir?

Biz bədii əsərdə qoyulan problemlərə qiymət verəndə onun keçmişinə və gələcəyinə biganə qalmamalıyıq. Əgər biz azəri-türklərdə mənfi emosiyalar kompleksində mühitin ədalətsizlik sindromu görünürsə, əksi keçmişdən gəlmiş, zaman-mühit onu kəməndində sıxmışdır. Lakin mövcud ictimai-siyasi hakimiyət yeni nəсли də bu ruhda tərbiyə etmişdir. Və gəlib XX əsrдə dayanmışdır. Deməli, bu ədalətsizlik sindromunun haqla, Allah ruhu ilə əvəzlənməsinə fikir verilməmişdir. İnsan özünü onda anlayır – görür acizdir, ağılı isə ona kömək edə bilmir. Və o elə bir məxluqdur ki, «absalyut» həsrətindən darixmayı bacarıır. Böyük filosof Yunqa görə, insan yeganə canlıdır ki, öz şəxsi həyatı başdan-başa dəhşətli, ağır problemlərlə doludur və istər-istəməz bu problemlərin həllinə borcludur, daha doğrusu, məhkumdur; o, təbiətlə əvvəlki harmoniyaya qayıda bilməz. Yeganə çıxış yolu ağılnı inkişaf etdirməkdir. Psixoloq belə vəziyyətlərdə dinə söykənir. Mir Cəlal hər iki romanında birbaşa, yaxud dolayısı ilə «ədalət problemini» qoymuşdur.

Bir dəfə Pifaqordan soruşurlar:

- Oğlum olsa necə təriyə edim?
- Ədalət olan ölkədə doğulsa bəsdir.

Doğrudanmı hələ antik zamandan insanlar
ədalətin yoxluğundan narahatçılıq hissi keçirmişlər?
Belədir ki, dahi alimin fikrini öyrənmişlər... Ədalət üçün
bu gün də burnumuzun ucu göynəyir, həsrətini çekirik.
Bu sözün mahiyyətində dayanan nədir ki?!

«Ədalət» insanlara xeyir-bərəkət verməklə
bərabər, Allahın yolu ilə getməkdir. İnsanlar fitrən
ədaleti sevmişlər. Maraqlıdır, hətta despotlar,
hökmdarlar, qudlular belə, bu sözə siğına bilirlər və o
məqamda yadlarına düşür ki, «Ədalət» sözü var ax!
Deyək ki, oğrular (qudlular) xeyli pul-sərvət əldə edən-
də və bunları bölüşdürmək lazımlı gələndə: Mallarımızı
ədalətlə bölək, – deyirlər. – Ədalət elə bir məfhumdur,
dövələtin bütün sferalarında ortaya çıxır; istər qanunların
verilməsində, istərsə bu qanunların ədalətli tətbiqində.
Bax, ikinci proseslərdə ədalətlilik prinsipi özünü göstərir.
Cəmiyyətdə yüksək pafosla danışanlar, vəd paylayanlar
günbegün çoxalır; belələri bu sözlərində prinsipsiz
mövqə tutarkən, ədalətli bir iş görməkdə iqtidarsız
olurlar. Şəhid valideynidir, yaxud Vətəni üçün əsil
olmuşdur. Hər iki təbəqə əzilirsə, haqqı tapdanır və qiymətsiz
əşya səviyyəsində yanaşılırsa... demək,
ədalətdən söz açmağa dəyməz. Bu odur, rəsmi dairədə
ədalət pozulur, insanlıq hüquqları tapdanılır. İctimai

Ədalətin adı əlamətləri belə, nəzərdən itir, quru şüarçılıqla sonuclanır.

İslam aləmində ədalət prinsipi müəyyənləşdirilmişdir. İslamşunaslar bir neçəsini qruplaşdırmışlar; məsələn:

- Bizi əhatə edən aləm – varlıq Tanrıının nəzarətindədir. Hərcmərclik törətməməlidir. İnsan yalnız özü barədə düşünməməlidir.

- İnsanların törətdikləri fəsad işlər Tanrıya bəllidir, belə halda hamı onun qarşısında cavabdehlik daşımalıdır.

- İnsanlar torpaqdan yaranmışdır və torpağa da qovuşacaqdır: varlısı da, kasıbı da, tırani da, ədalətli də. Nəticədə heç bir fərd digərindən ya əskik, ya da artıq olmamalıdır.

- Varlığın bütün ünsürləri Tanrıının onlar üçün müəyyənləşdiriyi ədalətli hədlərdən və qanunlardan kənara çıxmamalıdır.

Bu prinsiplərin sayı çoxdur. Məşhur İslamşunas Möhsün Qiraəti maraqlı tədqiqatları ilə ədalətin ictimai-mənəvi köklərini araşdırmış və yazmışdır: «Dünyaya və insana münasibət ədalətin qəbulu üçün olduqca əlverişli bir zəmin yaradır və yalnız mühit, ictimai quruluş və fərdi ehtiraslar bu zəmini aradan qaldırır».

Orta əsrlərdə ədalət artıq əxlaqi və sosial təlim kimi formalaşmışdı; təbii ki, Quranı-Kərimə əsaslanmışdır: Şərti deyək ki, **birincisi** tərifdə, tənqiddə

ifratı aşmamaqdır. Obyektivlik hissindən uzaqlaşmamaqdır. Hədsiz tərif, yersiz tənqid insanların psixologiyasına və cəmiyyətin inkişafına mənfilik gətirir. Həzrət Əli buyurmuşdur ki, əgər birini layiqli olduğundan artıq tərif etsəniz, yaltaqlıq etmiş olarsız. Əgər lazımı dərəcədə tərifləməyə cəsarətiniz çatmasa, deməli, ya aciz, ya da paxılısız.

İkincisi iqtisadi məsələlərdə ədalətlilik unudulmamalıdır. Belə ki, insanın maddi və mənəvi ehtiyacları ən sonra dövlət səviyyəsində ödənilməlidir. Bu gün bu təlim barədə fikirləşməkdə əzab çəkməmək qeyri-mümkündür. Əvvəllər tarix dərsliklərində bir şəkilli zərb-məsəl vardı: «Yeddisi xışla, biri qasıqla». Bir həqiqətdir ki, cəmiyyətimizdə bu iqtisadi məsələnin həllinə diqqəti daha çox yönəltmək lazım gəlir. Ağır fiziki və zehni əməklə yüklenmiş insanlar çətin halətdə yaşamaq məcburiyyətində qalır. Sokratdan soruşurlar:

- Yemək üçün hansı vaxt daha münasibdir?
- Yeməyin varsa acanda, yoxsa tapanda...

Üçüncüsü bölgü məsələsində ədalətin gözlənilməsidir. Ölkə büdcəsindəki vəsait əhali arasında obyektiv, düzgün – ədalət prinsipiylə bölünməlidir. Təəssüf ki, bu gün belə deyil, nəticədə hər bir vətəndaş müxtəlif bölgülərə məruz qalır. Orta təhsilli sırávi polis alimdən, həkimdən, mühəndisdən qibtədici qədər artıq əmək haqqı alır. Gəlin, ayıraq məmləkətdəki zehni gərginliyini nəfa vermək, yaşatmaq ehtirasını ortaya qo-

yanın aqibətini. Həzrət Əli buyurmuşdur ki, ölkənin ən ucqar nöqtələrinə ən yaxın məntəqələrə ayrılan miqdarda vəsait verilməlidir. Ədalət insanların cövhərində doğulan, formalaşan və genlərlə ötürülən bir hissdir, dəyərdir. O zaman pozulur, o fərdin nəfəsi, şöhrətpərəstliyi – mənəvi iştahı; o adamın öz qohum-əqrəbasını, dost-tanışını, həmyerililərini – sosial naqışlıyi özünə diqtə edir! Və bununla ədalətlilik aşağıdan başlayaraq yuxarıya qədər parçalanır, ovulur və itir. Və bununla da insan vəzifəsindən asılı olmadan Tanrısından uzaqlaşır. Allah isə ədalətli olanları sevir!

Psixi analiz göstərir ki, insan müxtəlif dini aspektlər arxasında gizlənsə də, əslində bu aspektlərin nəticələri eynidir. Belə ki, insan həyatı, onun reallığı Buddanın, Xristosun, Sokratın ideyaları arxasında gizlənsə də, son nəticədə: məhəbbətə, ədalətə, həqiqətə can atmaqdır.

Romana qayıdaq və ədalətin tapdanmasında natamamlıq kompleksinin daha bir diqqəti cəlb edən prosesini xatırlayaq. Mir Cəlal bu məqamı əsərə daxil etməkdə tarixlər boyu qanunların şahlar, tiranlar tərəfindən idarə olunmasını xatırladır. Niyə belədir? Qanun şah deyil? Şahdır! Bu, o vaxt yaranır, hakim dairələr hakimiyyətlərini qorumaq üçün bir sıra əsas dayaqları əllərinə alırlar, bunlardan biri məhkəmə sistemidir. Dövlət (hökümət) o yerdə çat verir – ədaləti müdafiə etmir; deməli, bu nöqtədə ehtiyatlı olmaq lazımlı-

gəlir. Məşhur fransız sosioloqu və filosofu Şarl Montskye (1689-1755) «İran məktubları» əsərində qayda-qanunların hansı mühitdə və məkanda işlənməsi, yaxud əksinə məsələsinə toxunmuşdur. İki şərqli Qərb və Şərq ölkələrində hökm sürən qayda-qanunların, sosial-hərcmərcliyin xaotikliyinə istehza edir. Hərcənd, filosof belə bir pozuntunu xalqın xarakteri, mənəviyyatı, idarə üsulu, iqlim, torpaq və sairlə bağlayır və amillər inkar olunmazdır. Lakin ən ədalətli ölkələrdə məhkəmələr qanunları pozurlar. Mir Cəlal romanda «Ədalət məhkəməsi» fəslində həm insanların, həm də cəmiyyətin daxili aləmini və puçluğununu qabarıl verir. Mən deyərdim, əsərin ən kövək dramatik yeridir. Məhkəmədə hakim və prokuror haqqın tərəfində dayanmaq iradəsini iki məfhumaya hörmətində təcəssüm etdirməlidir. Ana və Vətən. Mühakiməyə məruz qalanlar anaların övladlarıdır, Vətəni yaşıdan övladlarıdır. Haqsız cəza «müqəssirdə», xüsusiilə Vətəndən uzaqlaşmaq, laqeydləşmək hissi oyadır. Minlərlə soydaşlarımızın Vətənlərini tərk etməsi fikrimizin təsdiqidir. Bacısı üstündə Hacı Rəsul tərəfindən şərə-böhtana düçər qalan Bəndalıdan önce, əzab çəkən onun anası Məsmə arvaddır. Mir Cəlalın anaya müraciəti-ricəti ədalətin bədii təsvirində kədərli bir başlanğıc olmaqla yanaşı, başlanacaq fəlakətin xəbərdarlığıdır: «Heyhat! Qoca dünya, bəzən öz gərdişini sərt bir sükut, daş bir ürək, kor məntiq, daimi bir amansızlıqda keçirən qoca dünya kimsə ilə hesablaş-

mir. Zaman vəhşi bir təlatüm kimi bütün sahilləri aşib hər şeyi ağızına alır, kükreyən dağların səsindən göylər də fəryadları eşitməz olur. Ən müdhiş fəlakətə düşəndə də ana qəlbi böyükdür!...»

Məhkəmənin gedisi inandırıcıdır, insan taleyi ləcəmiyyətlərin oynaması həqiqəti nəzərə çarprı. Mir Cəlal ən xırda detallarına qədər təsvir etmişdir və mənə Lev Tolstoyun «Anna Karenina»sindəki məhkəmə səhnəsini xatırlatdı...

Haşiyəyə çıxardım ki, romandaki detallar mənə elə XXI əsrin müstəqil dövlətimizdəki bir sıra məhkəmə haqsızlıqlarını xatırlatdı... Və böyük yazıçımızın uzaqqorənliyinə heyvət kəsildim...

Hakimlər hər bir məmləkətdə eyni zahiri görkəmdə və xarakterdə doğulurlar. Fərqlər də ciddi deyilmiş. Belə «bənzərlikdir – insan taleyinə biganə yanaşır; əvəzində qanunların özünü cəzalandırırlar». Romanda oxuyaq və düşünək: «Hamı boynu zəncirli, keşiffsifət, uzun, çalsaqqaqlı, qara paltar kişinin ağızından çıxacaq hökmün nə olacağına müntəzir idi. Hakimin zahirinə, quru, ariqca sıfətinə, ehmalca hərəkətlərinə baxırsan, qocalara məxsus nazik, tutqun səsini eşidirsən, deyirsən bunun başı gora titrəyir, heç toyuq başı kəsməyə, bəlkə də o, məhz belə bir təsəvvür yarada bilməyinə görə burada oturmuşdur».

Məntiqi nəticədir. Sual çıxır: Məgər belə xisəltli hakimləri Analar doğmamışlar mı? Müəllif də bu suala

cavab tapmaqda israrlıdır. Onun gənc qəhrəmanı bacı heysiyyatının tapdanmasına dözməyərək şantaj olunmuşdur.

Bir epizoda baxaq: «Hakim bu işləri elə sakit, arxayın soyuqqanlı göründü ki, deyərdin canlı adamlara iş kəsmir. Səliqəli stolun üstündə gördüyü vecsiz kağızları bir-bir cırıb səbətə atır ki, əl-ayağa dolaşmasın». Bu «vecsiz kağızlar» isə qurtarmır. Haralardansa əsən küləklərin gətirdiyi ya göydən tökülen kimi hər səhər bir az da çoxalır, hakimlərdən daha zirək, daha yeyin tərpənməyi tələb edir. Bu məqam bizi Lev Tolstoy dünyasına aparır. Aleksandr Aleksandroviç arvadı Anna Kareninanı məhkəməyə vermək fikrindədir və o, məhkəməni udmaq üçün vəkilin yanına gedir. Söhbət əsnasında bir gəbədeşən bir böcək – güvə otaqda uçuşur. Bu, vəkilin bütün fikrini özünə çekir: Onun xalılarını məhz bu böcəklər deşik-deşik edə bilər və onu vahimə götürür. Məsləhətə gəlmış bir insanı – vəkili isə tamam unudur...

Mir Cəlalın hakimlərin tipik psixologiyada eyniliyət təşkil etdiklərini və yanlışlığını təsdiq edərdik: «Məsmənin nə həsəb-nəsəbi, nə də sudyalara verməyə pulu var idi. Onun işi əl açıb göylərə yalvarmaq, nəzir demək idi» - sözləri həqiqət qədər diridir. Bu sətirlərin müəllifi dəfələrlə sadəcə iştirakçı kimi məhkəmə iclaslarında olmuş, yaxud mətbuatdan külli miqdarda informasiyalar oxumuşdur. Acınacaqlı

olsa da deyərdim ki, (qoy gələcək nəsillər xəbərdar olsun) 2007-ci ildə Bakıda Bakıdan qaçmış bir erməni (bəli, daşnaqların, torpağımızın fatehlərinin əks cins nümayəndəsi) azərbaycanlı kişinin ev iddiasında azərbaycanlı hakim erməni haqqığının xeyrinə qərar çıxarmışdır!.. Bu da qara tariximizdir...

Məhkəmələrdə hakim iradəsinə işi həll etmək üçün yalançı şahidlərin ifadələrindən yararlanırlar. Bəndalının işində belə bir peşəkar şahid Telli oğlu Rzadır. O, bir dəfə hakim tərəfindən bu hərəkəti üstündə zaldan qovulmuşdur. Mövcud hakim isə (o, rus millətindəndir, tərcüməcidən istifadə edir) Tellinin oğluna inanır. Halbuki: «O zaman Telli oğlunun məhkəmədən qovulmasına adamlar sevinib gülmüşdülər. Gümən etmişdilər ki, bu həyasız adam bir də məhkəmə qabağına çıxmaz. Nə edəsən ki, indii hakimin dəyişdiyiini görüb, Hacı Rəsulun çağırışı ilə filan qədər pul gücünə o, yenə Bəndalının işində şahidlik edirdi».

Çağdaş məhkəmələrimizdə də XX əsrin haqsız prosesləri davam edir və bəzi paralellər aparanda indikiini sözlə təsvir etməyə ehtiyac qalmır. Bax, maraqlı bu həqiqətdir. Tahirzadə Bəndaliya şahid durur. Sübutları ilə hər şeyi təkzib edir. Lakin müəllif yazır: «Bunlar hamısı var, doğrudur. Amma bu da var ki, **mötəbər bir adam** (fərqləndirmə bizimdir – A.E.) barmağı ilə işaret elədi, qurtardı getdi, yalan ya doğru, fərqi yoxdur!»

Mir Cəlal məhkəmə prosesinin gedişində ədalət motivlərinə üstünlük verir. Və cəmiyyətin iç üzünə varır və ruhən, fəhmən gələcək soydaşlarının belə haqsızlığa rəvac qalmamalarını təvəqqəf edir. İnsan məfhumu var və hakimlər də insandılar. Qeyd edək ki, hakimlərdə spektik şürur daha güclüdür və bu, yalanla qidalananda psixoanalitiklərə imkan verir, onları daha çox insanın dinamik davranışına laqeyd yanaşmalarında günahlandırılsınlar. Dinamik nəzəriyyəyə görə, hakim davranışsı – əxlaqi müqəssisinin suçlu olduğunu sübuta yetirməklə bağlı irəli sürdüyü ideyanı günahkarın (sonda) bir insan olaraq şürurunun öyrənilməsində əsas məlumatları həm şifahi danışqlara, həm də istintaq materiallarına əsaslanıb nəticəyə gəlsinlər. Hər bir adı müqəssirdə vicdan duyğusundan, azadlığa səyi ilə istiqamətlənmək ehtirasından, vətənpərvərlilikdən və ilaxırdan məhrum deyildir. Məşhur psixoloq E.Fromm apardığı araşdırmalar əsasında yazar ki, insanın bu dinamik nəzəriyyəsi ağıl, təfəkkür və şürurun əhəmiyyətsizliyi, onları nəzərə almamaq demək deyil. Şüurla mülahizənin ənənəvi olaraq əslində olduğundan çox qiymətləndirilməsinin mövcudluğuna reaksiya o oldu ki, bəzi psixoanalitiklər istənilən təfəkkür sisteminə spektik yanaşmağa başladılar, onları onların öz daxili qanunauyğunluqlarının terminlərilə yox, yalnız stimulun, istəklərin rasionallığı kimi izah etdilər.

Bu mühüm tezisə analitik yanaşanda həmən hakimi şəxsi maraqlarından daha çox özünün dinamik inkişafının geriliyinə «müqəssirin» stixi davranış xəttini anlamaması düşündürür. Şahidin (Tahirzadənin) şərhində «təəccüblü, qeyri-qanuni nə var ki? Hacı zor ilə xanəndə saxlamayacaq ki! İmperatorluğun qanunu deyir ki, hər kəs ixtiyar sahibidir. Əntiqə də elə. Təhkimçilik çoxdan ləğv olunub. Zor ilə nökər, ya xanəndə saxlamağa qanun yol vermir. Bunu iddiaçıya başa salmaq olar»-Qərb və Şərq qanunçuluğunun bəzi məqamlarını nəzərə almaq imkanı yaradır. Azərbaycan Çar Rusiyasının tərkibində kölə dövlətdir, qanunları normal şamil edilir, baxmayaraq hakimə xəbərdarlıq tərqlistikası ilədir. Hakim də bilir ki, qanunlar əslində xalqın coğrafi şəraitinə müvafiq müəyyən olunmalıdır, onun ruhunu eks etdirməlidir. Müsəlman öz adət-ənənələri çərçivəsində davranır və kənd qızının restoranda oxuması günahdır, nakişilik əlamətidir və qardaşı bu istəkdən həmən addımı atmışdır. Hakimə bəllidir ki, Çar Rusiyasının qanunlarını Şərqi bir şəhərində tətbiq edirsə, deməli, hadisələr qanuna uyğun hərəkətdədir və Montşkiyenin dediyi kimi: bu qanunlar da bu təbii gedişə əsaslanmalıdır. Lakin hakim şərqliyə məxsus psixologiyani da tutur; rüşvət vermək həvəsi və malının qədrini bilmək inadı: «Bəs Hacının tökdüyü xərci-məsrəfi hara getsin?» iddiasına söykənir. Və üç il iş kəsir. Amma hakim qanunların boşluğununda məqamlar olduğunu

deyirsə, bu, etiraf təsiri bağışlamır: «Düzdür, sübut yoxdur, ancaq əlimizə keçən dikiy azartdır, indi dağıtmasa da sabah şəhəri dağıdanın biri olacaq. Hazır əlimizə keçmişkən daha niyə bir də buraxaq...»

Mir Cəlal tam məhkəmə sisteminin «psixoloji stenoqrammasının» mərkəzində Mirzə Ələkbər Sabir Tahirzadəni qoymuşdur. Onun sakit cəsareti, sərbəst təmkini, özəl mühakiməsi və s. maraq doğurur. Əgər xeyli əvvəl xeyriyyə cəmiyyətində Səttərxan İnqilabı ilə əlaqədar çıxışını eşitdiksə, bu dəfə o, insan hüquqlarının bərpasından danışır: «Bizim zəmanədə insan insanın cəlladıdır. Kimin ki, əlində ixtiyar var, nə desə doğrudur. Kim ki, məzlumdur, nə desə yalandır.

Haqqı naşaq söyləyib qohum-əqrəba ağlatmışam!
Mən haram ilə haramı bir-birinə qatmışam!»

«Yolumuz hayanadır» romanında tutulan iradılara tam haqq qazandırmaq istəməzdəm; bunun bir sıra səbəbləri sırasında roman poetikasının araşdırılmaması məsələsidir. Mehdi Hüseynin «Romanın bədii tamlığına xələl gətirən qüsurlardan biri və bəlkə də ən başlıcası budur ki, surətlər bəzən uzun bir müddət sujet xəttindən çıxır, elə bir müəllif onları unudur...» iradı birtərəflidir.

Bu gün nəsr yaradıcılığının qabaqcıl nümunələri göstərir ki, yazıçı sərbəstdir, sxematikliyi qəbul etmir,

hadisələr istənilən məqamlarda dəyişilir, yeni hadisələr gəlir və oxucunu daima intizarda, maraqda saxlayır. Digər iradlar da təxminən sosializm realizm ədəbi metodundan törəmə rəylərdir. Romanın bir maraq doğuran və müasirləşdirən keyfiyyəti yalnız Sabir Tahirzadənin ətrafında hadisələrin cərəyan etməməsidir. Bakı, Tiflis, Şamaxı ətrafındakı olaylar, obrazların taleyi, ədiblərin fikirlərindəki qeyri-yeknəsəklik və ilaxır yazıcıının xüsusişlə, praqnozlaşdırıldığı ideyaları açır, hətta son nöqtəni qoymur... Çünkü praqmatik sujetdə təsvir predmeti və psixoloji metillopik-əlaqəlilik başqa formalarda təzahür edir, obrazlar əşyalaşır. Romanda ideyanın (fikrin) psixoloji-sosioloji «açılışı» dialoqlarda verilir. Dialoq ümumiyyətlə, Mir Cəlalın yaradıcılığında əsas yer tutan üslubi elementdir. Bunun vasitəsilə obrazlar həm səciyyələnir, həm də müəllif təhkiyəsini tamamlayır.

Roman janrının nəzəriyyəsindən danışan ədəbiyyatşunaslar, xüsusilə M.Baxtin F.M.Dostoyeviçidən bəhs edərkən «dialog - roman» anlayışının adını çekir, «Sokrat dialogu»nu fərqləndirir: «Sokrat dialogu»nun iki əsas üsulu: «sinkriza» və «anakriza»dır. M.Baxtin yazar ki, sinkriza dedikdə, müəyyən bir predmetə olan müxtəlif nöqteyi-nəzərlərin müqayisəsi başa düşülür. Bu dialogda söz və fikirlərin müqayisəsi texnikası əhəmiyyət daşıyır. Anakriza isə həmsöhbətdən söz almaq, sözə qoşulmaq, fikrini ifadə etməyə, yeri gələrsə sona qədər söyləməyə təhrikləyir. Mir Cəlal elə «Bir gəncin manife-

sti»ni dialoqla başlayır. Və iki uşaq arasındaki dialoq sonralar konfliktə «açar» olur. «Yolumuz hayanadır»da ilk səhifədə dialoq verilir:

- Nə xəbər var?
- Sağlıq – səlamətlik!
- Genə, az-çox?
- Mətləb uzundur, neyin danışım?
- Necə bəyəm?
- Eşidərsiz, Allah qoysa özünüz eşidərsiz.
- Bir balaca ucundan-qulağından!».

Bu, təsadüfi səciyyə daşımıır, romanın sujeti boyu hadisələrin mahiyyətini açmağa yönəlir. Sabirdən götürülmüş bu dialoq şəhərdəmi, bölgədəmi – harada olursa – insanları sərvaxtlığa, nəyinsə baş verməsinə hazırlayır.

Tahirzadə ilə Mirzə Abbasqulu arasında uzun bir dialoqda iki həmfikirin: Abbas Səhhətlə Ələkbər Sabirin məfkurə birliyi açılır. Amma bu dialoq personajların bir-birindən sözmasına xidmət göstərmir.

Tahirzadənin Axundla dialoqunun mərkəzində onların bir-birlərindən söz almaq istəyi dayanmışdır. Axundun bicməkirli sözləri Tahirzadənin sərbəst və məntiqli cavabları ilə tamamlanır. Axund Tahirzadənin ərizəsini Seyidə verir, o isə kağıza nəsə yazır, üzünü Axunda tutur, yəni müsahibin yaşıını, işini, təhsilini öyrənmək istəyir. Bu sükütu Tahirzadə başa düşür, təmkicə

ni pozmur. Sonra Seyid Tahirzadənin xəttinə baxır: - Bu çeşidli xətti siz harada öyrənmişiniz?

- Bən də Xorasanda iki dəfə olmuşam. Xətlərə bələdəm.

- Ziyarət ya ticarətmi?

- Həm ziyarət, həm ticarət. Qohumlarımız var idi. Yolum düşürdü...

Dialoq davam edir. Axund da qoşulur. Axund da ha dərinə gedir, siyasetə, haqq yoluna çıxır. Tahirzadə konkret sözünü kəsir.

«- Axund ağa, bu sözdür, haqq yolunda heç bir müzayiqə yoxdur.

- Aferin, aferin, haqq yolunda!

- Xeyr, haqq yolunda bən də canımdan, canımdan keçməyə hazırlam! Dilim, qələmim, qüvvətim, lazımlı olsa canım, qanım ilə elə haqqaya xidmət etməyə and içmişəm. Yenə də içə bilərəm...»

Romanda dialoqlar əsasən Tahirzadə tərəfindən qurulur: Məsələn, Əhməd Kamal çox səciyyəvidir və iki dünyagörüşü, iki milli mənlik şüuru açılır. Əlibəy Hüseynzadə ilə Mirzə Cəlil arasındaki dialoqda bu məsələ daha dərin mahiyyətlə sonuclanır. Biri «Fyuzat»çı, digəri «Molla Nəsrəddin»çı. Hər iki fərd istər mətbuat tariximizdə, istərsə ictimai fikrin inkişafında misilsiz rol oynamışdır.

Mir Cəlalda dialog hadisələrinin gedişini ağırlaşdırır, əvəzində iki, yaxud üç müsahib fikirlərini

sərbəst söyləyir. Bu üslubi gediş romanda hətta bir fəqli əhatə edir. Məsələn, «Sorğu-sual» - dialoq ləktonik və məqsədin ritorik şərhinə ağırlıq götərmir.

«Yolumuz hayanadır» romanında təsvir də geniş və mənaçalarlıdır. Və bu üslubi keyfiyyət yazılıçının yaradıcılığı üçün xasdır. Xatırlatsaq ki, hadisələr təbiətin qoynunda, dənizin, çayın, dağın və s. ətrafında baş verir – müəllif üçün təsvir elə bir çətinlik törətmir. Roman əsasən şəhərdə, divarlar arasında, iki dialoqda xarakterlərin səciyyələndirilməsinə yönəldilmişdir. – Mir Cəlal antitezalarda, mübahisələrdə qroteksiliyin çərçivəsini gözləyir, fərdi təsvir boyalarına üstünlük verir. Hacı Rəsulun arvadı Mühəvvər xanımdakı kübarlığa meyletmə, özünü kişisinin gözündə əzizləmək həvəsi; Əntiqənin müəmmalı gəlişi onun özünə diqqətini əyanıləşdirir. Oxuyuruq: «Münəvvər xanım qapı-pəncərəni örtüb, semanın döşəmənin sərin yerində qızını qızının üstünə aşırıb kart fali açırdı. Niyyəti ondan ibarət idi ki, görsün Hacı onu çox istəyir, ya Çərkəz qızı Naziləni. Evin sükütu, sərinliyi, hərdənbir işiq axtaran milçəklərin zəif səslə uçub pəncərədən getməsi Münəvvər xanıma ləzzət verirdi. O, günlərlə cənnət kimi yaylaqlara, bağlara getməkdənsə, şəhərdə qalib tənha otağında səhər-axşam ərini qəbul etməyi üstün tuturdu. Bəzən də gün qalxanda süpürgə götürüb ərini və milçəkləri otaqdan çıxardandan sonra əllərini yana açar, başını yumşaq balınca qoyar, türkmən xalçasının rahat-farağat elə uzanardı,

görən deyər çarmıxa çəkilib. İstinin bu vaxtında qapıları örtüb gecənin sərinliyini evdə saxlaya bilməsinə bir hünər kimi baxıb xoşlanar, ərinin, ümumən kişilərin belə yaxşılıqları dərk edib qiymətləndirməməsinə təessüf edərdi».

Yazıcıının plastik təsvir, obrazın cinsinin davranışına xas ədalarını canlı verməsi oxucu yaddaşı üçün ki-fayətlidir. Daha bir təsvirlə kifayətlənəcəyəm. Bəndləi ayrılıqdan sonra anasının yanına, dədə ocağına gəlir. Amma suçu ucbatından narahat olur, hissələri kövrəlir. Bu məqamlarda obrazı yalnız təbiətin gözəlliyi, duyğuluğu oyandırıa bilər. Oxuyuruq: «Belə sakit, aylı gecələri Bəndləi özü çox sevərdi. O, bu gecələrdə sanki daha çox yaşamış, çalışmışdı. Belə vaxtlarda bəzən mal itirib örüşləri gəzərdi, bostanda dizəcən çirməkli, bel əlində arxdan-arxa hoppanır, bənd bərkidər, su açardı. Yayda, xırmandada taxıl oğurlanmasın deyə, küləş üstündə uzanıb isa-musa quşunun çağırışlarını ləzzətlə dinlərdi. Görünməz,ancaq səsindən seçilən durna karvanlarının «Bağdad ellərinə» uçduğunu həsrətlə xatırlayardı. Özü də hiss etmədən yuxu gözünə dollar, kirpikləri qurmuşun kimi düşər, bir də səhər sərin nəşimi burnuna dəyəndə oyanar, üzüyən qıçlarını qarnına yiğib bürüşər, sübh açılmamış cəld ayağa qalxardı».

Mir Cəlalın yaradıcılıq məziyyəti yalnız ideyaya məqsədli sədaqətin orijinallığı ilə kifayətlənmir və yeni bədii vasitələr tapmaqla sujetin axarını rəvanlaşdırır.

Yazıcı lokal məişət epizodlarını vermir və bədii konstruksiyanı yeri gələndə mürəkkəbləşdirir. Romanda yuxarıda Mehdi Hüseynə irad tutduğumuzda israrlı olaraq, roman konstruksiyasına xidmət göstərən sujet anlayışı mənasında mahiyyət etibarilə ənənəni pozur. Obrazların amalı, ədalətin ifası, yolların ayrılması, məişət səhnələri, habelə fəlsəfi düşüncələr öz yerini tutur. Mir Cəlal öz üslubuna sadıqlıklə sərbəst təhkiyə qurur, obrazların ruhi ovqatının enisi və yüksəlişi ardıcıl surətdə açılır. Əsərin strukturu əllinci illər üçün yeni olaraq, qarşıya dramatik problem qoyulur, ayrı-ayrı fəsillərdə habelə həmən problemlərin mahiyyəti şərh edilir və dialoji məntiqlə fikir açılır.

Yekun olaraq deyərdim ki, Mir Cəlal «Yolumuz hayanadır» romanında müasirlilə bədii yaradıcılıq rəqabətində uğur qazanır, ənənəvi roman janrına itaət göstərmir, formaca orijinal, bədii cəhətdən güclü və dərin əsər yaradır. Mir Cəlal romanı ruhən sakit də qələmə almamışdır. Dövrün məcrasını tez-tez dəyişməsi, sosialist realizminin parlaq qələbəsi (!), mövzu axtarışında son qənaət – bütün bu faktorlar yazıçının yaşadığı ruhi iztirablar bahasına başa gəldi; təbii ki, bu iztirablar bir yaradıcılıq psixologiyası kimi yazılışını tərk etmədi. Və nəhayət ədalətlilik ideyasında qaldı...

II

«Yolumuz hayanadır» romanının poetikasına əslində nöqtə qoyduq və arxayıňlaşdıq. Böyük ədibimizin tariximizin müəyyən dövrünün epik təsvirini fərdi üslubu ilə təsvir etdiyinin şahidinə çevrildik. Lakin tədqiqatçı Yaqub İsmayılovun bir qeydi məni istər-istəməz düşündürdü. Oxuyuruq: «Yolumuz hayanadır» roma-

nindan tanışdığımız ve rəğbət bəslədiyimiz Əntiqənin təleyi və fəaliyyəti ədibi sonralar da düşündürmiş və o, 1967-ci ildə «Dağlar dilləndi» adlı kiçik bir povest yazmışdır. Əsərin mövzusu təzə deyil³. Konkret qənaətdir. Mən xeyli götür-qoydan sonra bir fərziyyə (əgər demək mümkünənsə) irəli sürmək qənaətinə gəldim: «Dağlar dilləndi» povesti «Yolumuz hayanadır» romanının davamı ola bilməz. **Birinci arqument:** Romanla povestin yazılmış tarixini 10 il ayırır: 1957-1967. Bu az fasilə deyil və aralıqda ictimai-siyasi mühitdə xeyli dəyişikliklər olmuşdur. **İkinci arqument:** Romandakı təsvir olunan məkan tamamilə fərqlidir; Şamaxı-Bakı şəhərlərində baş verir və əsərin qəhrəmanları Mirzə Cəlil, Mirzə Ələkbər Sabir, Məsmə və başqalarıdır. Povestdə yalnız seminariist məzunlarla görüşdə Mirzə Cəlili görürük və bir də Əntiqə təsadüfən rastlaşır və Ədalət onun yanına gəlir. Əntiqənin anası Məsmə arvaddan əsər-əlamət yoxdur. Eləcə də qardaşından. **Üçüncü arqument:** Povestdə qoyulan məsələni Y.İsmayılovun özü düzgün təyin edir: «Kənd müəlliminin işi, arzu və əməlləri bir çox bədii əsərlərdə: C.Cabbarlinın dramaturgiyasında, bəzi film lərde müxtəlif cəhətlərdən öz ifadəsini tapmışdır. Müəyyən oxşar motivlərə, səsləşən, uyğun gələn cəhətlərə baxmayaraq, Mir Cəlal da mövzunu özünə məxsus tərzdə işləməyə çalışmışdır». Bu qeydlər aydın göstərir ki, yazıçı, bəli, «oxşar motivlər»dən istifadə etmiş, ta-

³ İsmayılov Yaqub. Mir Cəlalın yaradıcılığı, B.1975, səh.119.

mamilə ürəyinə yatan məsələyə – kənddə maarifçiliyin ayaq açasına toxunmuşdur. **Dördüncü argument:** Ədiblər müxtəlif iri həcmli əsərlərində əvvəlki qəhrəmanlarını unutmur, yaş artımında, vəzifə başında və sair situasiyalarda təsvir edirlər. **Beşinci argument:** Əntiqə «Yolumuz hayanadır»da məlahətli, qeyri-adi səsə malik yeniyetmə qız timsalındadır. Povestdə isə o, elə bir ciddi yaşı dolmamışdır, halbuki o vaxtdan 10 il keçmişdir. Belə çıxır, Əntiqənin yaşı 25-i ötmüş olmalıdır! **Altıncı argument:** Əntiqə həmən qızdırısa, güman ki, Mir Cəlal onu oxumuş incəsənət xadımı kimi verməyi üstün tutardı, nəinki kənd müəllimi. Məgər bizim İnqilabdan əvvəl Şövkət Məmmədovamız olmamışmı? O, İtaliyada təhsil almamışmı? **Yedinci argument:** Povest müstəqil əsər olaraq tamamlanmışdır, yazıçı artıq təfərrüata varmaq niyyətinə düşməmişdir.

Belə düşünmək olar ki, Y.İsmayılov Rəhimlə naməlum bir adamın sorğusundan çıkış edir. Aralarında belə bir sual-cavab baş verir:

- «- Bakıdan gəlib, deyirlər Şamaxılıdır.
 - Soruşturmamışam.
 - Eşitməmisən?
 - Nəyi deyirsən?
 - Atasını.
 - Axi, deyirlər Sabirin qızıdır.
- Rəhimin gözləri bərəldi:
- Elə şey olmaz.

- Arada danışırılar.
- Mirzə Ələkbər Sabirin?
- Sabir onu bu mərtəbəyə çatdırıb...
- Bəli, onu Mirzə Ələkbər öz məktəbində oxudub, sonra da yoldaş Nəriman ona mandat verib, dağlara, bizim kəndə salıb».

Bu versiya göründüyü kimi həqiqətdən kənardır. **Birincisi**, ucqar bir kənddə yaşayan kimsə haradan bilir, nədən oxuyub ki, Əntiqə Şamaxılıdır, Sabirin qızıdır. Romanda isə Əntiqə başqa bir şəxsin qızıdır, anasının adı Məsmədir. Sabirin arvadının adı Məsmə deyil. **İkincisi**, Nərimanla bağlı məlumat da fantaziyadır: N.Nərimanov Əntiqəni Bakıda, öz məktəbində oxuda bilməzdi, çünki romanda bir işarə vurardı yaziçi. N.Nərimanov 1925-ci ildə vəfat edib. Hadisə Oktyabr İnqilabından sonra baş verib: 1927-ci il. Əntiqə isə 4 il oxuyub, Bakıda Pedaqoji Seminariyanı qurtarıb. Digər tərəfdən, N.Nərimanov Moskvada yaşayıb, Bakıda olmayıb son vaxt (yəni 1924, Əntiqənin daxil olduğu il nəzərdə tutulur). Əntiqəni də heç cürə oxuda bilməzdi, fiziki, maddi yardım etmək imkanı baş tutmadı. Deməli, «Dağlar dilləndi» birmənalı ayrıca bir əsərdir...

Bu yeddi arqumenti tezisləşdirməli oluruqsa, povestin mətnindən çıxış etmək və müəyyən paralellər aparmaq məqsədə uyğundur. Birincidə diqqəti hər iki əsərin yaranma tarixini nəzəri baxımdan arqumentləşdirmək lazımlı gəlir. «Yolumuz hayanadır»ın yazılması

prosesində Mir Cəlalın ədəbi niyyəti görkəmli satirik şairimiz M.Ə.Sabir Tahirzadənin şəxsiyyəti, onun yaşadığı və sonralar Bakıda fəaliyyət göstərdiyi ictimai mühit. «Molla Nəsrəddin» jurnalı və onun redaktoru Mirzə Cəlilə yaradıcılıq əlaqələrinin bədii inikasıdır. Mövzu isə mürəkkəb dövrə baş vurur. Burada yazıcıının yaradıcılıq üslubu, hadisələrə dövrün kontekstindən münasibəti, XX əsrin ilk onilliyində kənddəki oyanışı, maarifçi ziyalılarımızın fəaliyyətidir. Sabir Tahirzadə ilə Mirzə Cəlilin dünyagörüşündə fərqli cəhətlər-ayırmalar vardı, lakin bu iki simanı ədəbi istedad və bədii zövq birləşdirirdi. Sabiri Şamaxı – əyalət ab-havası sıxırdı, daha doğrusu, şair bu mühitə siğmındı. Dini zehniyyət – xurafat alovu, kənddə hökm sürən patriarchal təsir dairəsi və sairi canlı, inandırıcı əsərə gətirmək əsas idi. Əllinci illərdə Stalin rejimi devrilmişdi, şəxsiyyətə pərəstiş aradan qaldırılırdı və bu siyasi-mənəvi yanaşmalar yazıcıının üslubundan yan keçə bilməzdi. Azərbaycanda artıq maarifçilik ideyaları genişlənmişdi, yeni dərsliklər yaranmışdı, yeni milli təhsil ocaqları fəaliyyətə başlamışdı. Mətbu orqanların sayı və mövqeyi diqqətdə dururdu. O cümlədən, «Molla Nəsrəddin» jurnalı Yaxın Şərqdə əks-səda doğurmuşdu. Dərginin isə ilk önce Sabirə böyük ehtiyacı vardı. Mirzə Cəlil bu missiyanı öz üzərinə götürdü. Təbii ki, Mir Cəlal baxmayaraq keçmiş dövrün siyasi-ictimai ovqatını romanının əsas mövzusuna gətirmişdi, lakin başının üstündən mövcud Sovet ideologiyası asılmışdı. Digər

tərəfdən, ədəbi tənqid 30-cu illərin bəsит ədəbi təfəkkürü də deyildi. M.Hüseyn, M.Arif, H.Əfəndiyev, Abbas Zamanov, Məsud Əlioğlu, Əhəd Hüseynov, Bəkir Nəbiyev, Qulu Xəlilov simasında az-çox yaş fərqli tənqidçilər qələmlərini itiləmişdilər. Onların da tənqidini təfəkkürlərində məhdudiyyət, mühafizəkarlıq psixologiyası sözünü deyirdi. Və roman haqqında haqlı iradalarla bərabər, subyektiv yanaşmalar mətbuata yol tapındı. Biz bu haqda irəlidə danışmışıq.

Mir Cəlal əsər üzərində beş il işləmişdir. İlk romanını isə təxminən 13-15 il arasında qələmə almışdı. Yaradıcılıq psixologiyası prizmasından baxsaq və şərti desək: iki Mir Cəlal nəzərə çarpır; özü də fərqli üslubda.

«Yolumuz hayanadır» romanında fərdi xarakterli əsas və qeyri-əsas personajlar qalereyası mövcuddur. «Bir gəncin manifesti»ndə də bunu görürük. Hərçənd, mövzu yaxınlığı buna mane olmamışdır.

Mir Cəlal 50-ci illərin «pusquda»nın boylandığını nəzərə almışdır. Xüsusilə, realizm məsələsində. Mən professor Gülrux Əlibəyovanın maraqlı bir fikrini xatırlamalı olacağam: «Həyatın, onun keçmişsi və indiki ziddiyətinin bədii həllini düşünmək, cəmiyyətimizin keçdiyi inkişaf mərhələlərinə nəzər salmaq, bu yolu bütün reallığı, mürəkkəbliyi və ziddiyətlərilə bu günki təsəvvürlər, düşüncələr baxımından işıqlandırmaq, müasir həyatın irəli sürdüyü bir çox kəskin məsələlərə cavab axtarmaq

cəhdin⁴ bədii nəşrimizə xas xüsusiyyət idi. Belə bir ədəbi məqsəd Mir Cəlalın romanda irəli sürdüyü ikinci tezisə zəmin yaradır. Müəllif yaradıcılığına yaxından bələd olan, Şamaxıda fəaliyyətə başlayan, camaatla sıx bağlı, sonra Bakıda, Tiflisdə nəşrə çıxan «Molla Nəsrəddin»lə əməkdaşlıq edən Sabirdən bəhs edən «Yolumuz həyənadır» romanını qələmə alır. Əsərin qəhrəmanı epizodik təsiri bağışlayan Əntiqə obrazı «Dağlar dilləndi» poves-tinin qəhrəmanına çevrilir. Bu qızçıqaz seminariynı bitirmiş, müəllim kimi fəaliyyətə başlayacaqdır. «Buraxalış konsertinə» gələnlər sırasında mötəbər qonaqlarla ya-naşı bizim tanıdığımız Mirzə Cəlil də vardır. Digərləri içərisində daha ikisi Rəcəb Əfəndi(yev) və Pənah Qasımov tarixi şəxsiyyətlərdir. Onlar vaxtilə Qori Müəllimlər Semi-nariyasının məzunlarıdır. Zala toplaşanların da, rəyasət-də oturanların da diqqəti Mirzə Cəlilədir. Yəziçi təsvir edir: «Bu təşvişi dəqiqələr bir də ona görə uzandı ki, Mirzə Cəlil qabaq sıraların birində əyləşdi, yuxarıya getmək istəmədi. Müdir və Katibli isə rəyasət heyətində dayanıb, təkidlə onu çağırır, əyləşmirdilər. Teləbələr bu-nu görüb ayağa qalxdılar, üzlerini ədibə tutub, onu alqış-ladılar. Nəhayət, Mirzə Cəlil məcbur olub yerindən durdu, əsasına söykənə-söykənə yuxarı qalxdı. Zaldakılara baş əyib rəyasət heyətində əyləşdi...» Bu mənzərəni seyr edənlərdən biri də Əntinqədir. Bu məzunu hələlik

⁴ Müasirlik və bədii axtarışlar, «Azərbaycan» j. 1968, №5, səh.186.

tələbəlik illəri kövrək illərə aparır, lakin ən məsul dövr maarif cəbhəsindəki gələcək fəaliyyətidir. Tribunadan danışan isə raykomun katibi Katiblidir. Və burada Sovet ideologiyası özünü qabarıq verir, halbuki maarif komisarı, yaxud seminariyanın (pedaqoji) direktorunun çıxışı daha məqsədə uyğun təsiri bağışlayardı. O, bilavasitə müəllim peşəsindən, müəllimin kənddə nüfuzlu sima olmasından söz açır: «Cavan yoldaşlar qoy bilsinlər ki, müəllim kənddə uşaqlara yalnız dərs verməklə kifayətlənməməlidir. Axi, bizim kəndin işığa, maarifə ehtiyacı çoxdur. Ona görə də bizim kənd komsomolçu müəllimlərimiz həm də kəndin həkimidir, aqraniomudur, vəkilidir, mühəndisidir. Bir sözlə, kəndinin etibarlı məsləhətçisidir. Müəllim kənddə hörmət, etibar sahibi olmalıdır».

Katiblinin program çıxışı ilə Mir Cəlal belə bir nüansa əl yeri qoyur ki, kommunist ideologiyası bütün ictimai və mənəvi proseslərə birbaşa müdaxilə edir, öz nəzarətinə götürür və «biz indi inqilabımızın böyük bayramına, oktyabrın on illiyinə hazırlaşırıq. Gözəl Vətənimiz Azərbaycanı, Leninin dediyi kimi, Şərqi qapısında nümunəvi respublikaya çevirməyə çalışırıq. Bu mətləbləri kəndlilərə, savad məntəqəsinə təzəcə ayaq basan muzdur, rəncbər, yoxsul kəndlilərə anlatmalyıq» - fikrinin aşılanmasından narahatçılıq keçirir.

Mir Cəlal povestdə məhz pedaqoji işi, 20-ci illərdə əyalətlərimizə yenicə ayaq ayan maarifçi ziyalılarıımızın əməyini əyanıləşdirmişdir. Məlumdur ki, Qori Semi-

nariyasından Ü.Hacıbəyov, M.Maqomayev, Mirzə Cəlil, Terequlov qardaşları, Yusif Qasimov, S.Sani Axundov, Əhməd Seyidov və başqa görkəmli simaların özü Firudin bəy Köçərlidən, A.O.Çernyayevskidən dərs almışdılar, Azərbaycanın bütün ərazisində çalışırdılar. Sonra isə (1918) məşhur Seminariyanın Azərbaycan şöbəsi F.B.Köçərlinin səyilə Qazaxa köçürüldü və pedaqoji yarıminstitut, texnikum kimi uzun müddət müəllim kadrları hazırladı. Povestdə tarixi adını verməsə də müəllif – hiss olunur Əntiqə buranın məzunudur. Oxucu Məkanının ünvanının Bakı olduğunu şübhə etmir. Yaziçi peşəkar pedaqoq idi və təhsil (maarif) məsələlərini yaxşı bilirdi; Tomas Morun, Feyerbaxıñ, Plexanovun adlarını təsadüfi çəkmir; bu məsələlər maarifin, pedaqoji elmlərin eyni zamanda nəzəri məsələlərinə də toxunmuşlar, əsərlər yazmışlar. Amma siyasi ideologiyanın hakim mövqeyi, maarifin bu istinqamətdə əsas üstqrum olması katibin çıxışında özünü bariz şəkildə göstərir. «Sosializm – toxluq, sosializm – bolluq, sosializm – maarif» çağırışları fikrimizə əsas verir. Deməli, kəndlərə gedən müəllimin diqqətini bu mühüm ideoloji elementlər cəlb etməlidir.

Pedaqoji işlərin təltifi maraqlı detaldır. Eyni zamanda gənc müəllimlərə uğurlar dilənir. Və Mirzə Cəlilə söz verilir, o danışır, eyhamlı yumoru ilə. Əsas möğzi kənd həyatına, müəllim işinə yönəldir və bu dəfə ciddi deyir ki, biz kənd əhalisinin təsərrüfatını gücləndirmək istəyirik. Gərək cavan müəllimlərimiz uşaqlara texnikanı,

maşını, əsrin tələb etdikləri bilikləri öyrətsin, hesabı, həndəsəni, elmi-hikməti öyrətsinlər. Texnika özü yaxşı şeydir, amma gərək idarə eleyini olsun, belə adamları isə bizim məktəblər yetirməlidir. Mirzə Cəlil dostu Sabirin «Oxutmuram, əl çəkin» şeirini xatırladır.

Bu çıxışlar ilə belə praqnoz vermək olar ki, Mir Cəlal Sabırla bağlı Şamaxıdakı ictimai-dini mühit, habelə zalda oturmuş, gözəl səsli, indi müəllim diplomu almış Əntiqə barədə səmimi söz salardı. Halbuki Əntiqəni müəllif başqa bir ovqatda oxuculara təqdim edir: «Əntiqə natiqləri eşidirdi. Ancaq fikri ayrı yerdə idi. Fikri məktəbdə, pedaqoji dərsdə idi. O, heç vaxt bunu bilməzdi. Bilməzdi ki, qəzaya, kəndə gedən bir müəllimin ciyinhində bu qədər vəzifə ola, dalısınca da bu qədər göz baxa. Pedaqoji dərsində uşaqlara ancaq savad öyrətmək, sinifdə rəftarı, sinif jurnalını doldurmağı, necə qiymət verməyi öyrədirdilər... Sən demə, kənddə müəllimə göz dikən, ümid bəsləyen təkcə uşaqlar, oxuyanlar, valideynlər deyil, əkin, idarə, hökümət, camaat işlərinin hamısı müəllimin adı ilə bağlı olmuş». Bu xəyalı dialoq – monoloji təəssürat bir daha göstərir ki, Əntiqənin Şamaxı, Sabir, Məsmə anası və s. olaylarla, söhbətlərlə heç bir bağlılığı yoxdur. Mir Cəlalı maarifin, onun hərəkətverici qüvvəsi, yadrosu olan müəllim-şagird münasibətləri və bu aparıcı subyektlərə sosial-siyasi baxış maraqlandırır. Həqiqətdir ki, xüsusilə, 30-cu illərdən başlayaraq Sovet höküməti müəllimlik peşəsinə,

müəllim nüfuzuna son dərəcə diqqətli idi və M.Cəlal bu-nun bilavasitə şahidi olmuşdur. Tarixi faktlar, dövlət qə-rarları bir daha sübut edir ki, maarif işçilərinin maddi və mənəvi vəziyyəti digər sənət, peşə işçilərindən çox-çox yüksəkdə götürülmüş, onların cəmiyyətdə şəxsi nüfuzla-rı sayılmışdır.

Təhsilini başa vuran məzunların elə yerindəcə təyinatı müəyyənləşirdi, bu hələ müstəqilliyimizin ilk illə-rində də özünü doğrultmuşdu. Lakin «Yeni Mktəb İslahatı» adından istifadə edən Təhsil Nazirliyi pedaqoji fə-a-liyyətdə subyektiv səbəblər ucbatından labirint, xaos ya-ratmağa müvəffəq olmuşdur. Hö-kumətə lazımı, inandırıcı informasiya vermədən həttə saysız pedaqoji texni-kumların, kolleclərin yaradılması, elə həmin məkanda müəllim kadrları hazırlayan institutların, institut filialla-rının açılması bunun əyani görümüdür. Bunu unudan təhsil funksionerləri (elita təbəqəsi) Azərbaycanda müəllim kadrların çoxluğundan danışır və müəllim-pedaqoqları maddi repressiyaya saldıqlarını dövlət qar-şısında pərdələməyə çalışırlar. Büyük ədibimiz Mir Cəla-lın nəşr poetikasından danışarkən, mən yazılışının ciddi praqnozlarını önə çəkib qürur hissi keçirirəm. Sənətka-rın dahiliyi bir də ondadır ki, gələcək nəslə, idarəetmə elitasına messajını ifadə edir, cəmiyyətin mövcud təbə-qəsindən qorxmamağa çağırır ki, ədalətli olun; xüsusilə sizləri də yetişdirən pedaqoqlara, alımlərə, müəllimlərə

hörmətlə yanaşın və onların misilsiz əməyini qiymətləndirin.

Bu gün uzaq kənd məktəblərində müəllim çatışmazlığından hətta təhsil nazirliyi gileyənir və bunu bürüzə verir. Amma məsələnin rasional köklərini, maddi görüntüləri qabarlıq verilmir. Kənddə məktəb binaları, sinif otaqları bərbaddırsa, işıq və qazdan məhrum dursa rayon mərkəzinə getmək qeyri-mümkündürsə, pedaqoji ədəbiyyat gəlib çıxmırsa, Mir Cəlalı oxumaq imkanından məhrum dursa...

Mir Cəlalın 60-ci illərin axırında tarixi keçmişə, 20-ci illərə qayıtmasının nəsr poetikasını dilə gətirməmək qeyri-mümkündür! Povestdə oxuyuruq və müqayisəmizdə yanlışlığımiza haqq qazandırırıq. Ədibimiz yazır: «Əntiqə Köşkünün mənzərəsini ilk dəfə seyr edəndə nə qədər sevinmişdə, məktəb binasını görəndə də o qədər məyus olmuşdu. Keçmiş məktəb müdirinin qarasına ürəyində töhmət yağıdirmişdi».

Əntiqə bundan sonra bərbad məktəbin təchizatı ilə rayon icrakomunun, rayon katibinin qapılarını döyür. Və bir sual təbii ki, mərhum ədibimizin yoxluğunu məqamına düşür: XXI əsrдə sivill xarici təhsilə integrasiya oluruqsa, bəs bu vəziyyəti nə ilə əlaqələndirmək olardı? Mir Cəlal hökümətin müəllim işinə qarışmasını məqbul sayır: daim diqqətində olmalıdır. Lakin yazılışının xəyalına gəlməzdi ki, indi yerli icra strukturları təhsili tamamilə öz hegemonluğu altına

almışlar, kadrların təyinatını da öz iradələrinə tabe etmişlər. Mən özümə onu təsəlli verərdim ki, Mir Cəlal povestin davamını qələmə alardı...

Əntiqə Mirzə Cəlillə son dəfə üzbeüz gəlir: Zaqafqaziya ədiblərinin üç respublika səyahətində, respublika nümayəndələrinin ezamiyyətində. Mirzə Cəlili Hüseyn Cavidlə birlikdə görür, əlbəttə Şamaxıda yox: «Əntiqə çamadanı arabaya qoydu. Mirzə Cəlil ona diqqətlə baxan qızı nəzər salıb, ixtiyarsız dilləndi:

- Əntiqə xanım, siz də buradasınız, xoş gördük!

Onlar əl-ələ verib görüşdülər. Əntiqə qızlara məxsus utancaqlıqla müəllimin yanına gəldi.

- Mirzə, - dedi, - məktəbi qurtardım, işə təyin olunmuşam.

- Mübarək olsun. Buradamı çalışırsan?

- Yox, Köşküyə, Yasamal rayonuna gedirəm.

- Nə işə?

- Müəllimliyə.

...Mirzə Cəlil yoldaşlarına tərəf döndü, Süleyman Sanini səslədi:

- Müəllim yoldaşlar, - dedi, - təğbrik eləyin, seminarist Əntiqə kəndə qızları oxutmağa gedir. Sizin pyeslərə belə qəhrəmanlar lazımdır. Kitablarda, qəzetlərdə axtarmayın, tanış olun». Və povestə sevimli ədibimiz və dramaturqumuz Süleyman Sani Axundov gəlir və Əntiqəyə «Qorxulu nağıllar» kitabını bağışlayır.

Povestdə Mirzə Cəlil tamam başqa bir ampulada, pedaqoq-müəllim nəzərində təqdim olunur. Mirzə Cəlil vaxtilə Uluxanlı məktəbində dərs demişdi. Sonralar Tiflis və Bakıda ədəbi, jurnalist fəaliyyətinə başlamışdı. Əsərdə Əntiqəni müəllim kimi qarşılıyır. O isə gənc müəlli-məyə öyünd-nəsihət, pedaqoji məsləhət verir: «Kənddə indi ayrı cür dərs demək, günün vacib məsələlərini uşaqlara çatdırmaq lazımdır. Köhnə müsəlman ailələrində qadınlara vəhşi münasibət hələ var. Orada qızlar sənin kimi müəlliməni görüb məktəbə artıq meyl edəcəklər. Körpə balaları hələ məktəbdən ayıranlar var». Bu sözlər və özünün bu peşəyə həvəsi, üstəgəl dağlar, dərələr, gül-çiçəklər – bütün bu şairənə mənzərə ruhən onu qanadlandırır. Axı, daxili stimulda təbiətin təsiri güclüdür və Mir Cəlal yaradıcılığında bu vasitədən istifadəni unutmamışdır. Əntiqə xəyalına, romantik dünyasına qapılır: «Əntiqə bu fikir və təsəvvürlərlə ətrafa gül-çiçək, lalə, xətmi, kəklikotu ətri saçan yaşıllıqları, addımbaşı quşlar, uçan, oynayan kolluqları seyr edərək dağlara doğru gedir. Ona elə gəlirdi ki, kəndə, işə, dərs deməyə yox, səmanın qucağına, günəşə doğru qalxır. Vaxt gələcək ki, dağlara əmud vuran qızıl şüaların birindən yapışib qalxacaq, qanadlanacaq, bütün aləmə, Yaxın Şərq ölkələrinə, birinci növbədə çadra altında inləyən məzlam qadınlara görünəcək, oradan qızıl şüalarla səslənəcəkdir».

Xeyaldan ayrılır: arabacı malakan Vasilinin mehriban səsinə. Xüsusişlə, onun azərbaycanca danışması Əntiqəni sevindirir, heyran kəsilir. Bu malakan kəndlisi həssas adamdır və Əntiqənin ürəyindən keçənlər fəhmən duyur və atları mahmızlayır ki, dağ kəndinə tez çatsın.

Oxşar motivlər xalqımızın maariflənməsi yolunda ziyalıların fədakarlığı məsələsi nərimizdə təzə mövzu olmamışdır. «Yolumuz hayanadır» romanında dövr, ictimai-siyasi durum tamam başqa idi, xüsusişlə də Bakının burjuaziya tələblərinə cavab verməsi, fəhlə sinfinin oyanışı, Sabirin Bakıya gəlməsi, Balaxanıda dərs deməsi və «Molla Nəsrəddin»çı olması və sairlə məhdudlaşır. «Dağlar dilləndi»də isə kəndə maarif işığının sızması, Almazların bir nümayəndəsi Əntiqələrin işi qabarıl təsvir olunmuşdur.

Dünya nasirləri öz qəhrəmanlarına qarşı «vəfali» olmuşlar. Məsələn, O.Balzakda, V.Hüqoda və Azərbaycan yazıçısı Mehdi Hüseynidə. Digərlərində də. Mir Cəlal da istisnalıq yaratmadı. Əntiqə tarixi şəxsiyyət deyil və ondan iddia etməyə dəyməz ki, «Yolumuz hayanadır»dan «Dağlar dilləndi»yə köç elədi. Bizi sonuncu Əntiqə obrazı maraqlandırır: O, xaraktercə bütöv, püxtələşmiş surətdir. Adama elə gəlir, «başı daşdan daşa dəymışdır». Gəldiyi, ilk aylardan vəzifəli adamlarla «kələləleşir», Səfiyev və Şəfizadə ilə. O, özünü hazırlamışdı - dialoqa – sərt mübahisəyə? Xeyr, çünkü, yüksək hə-

vəslə ayaq basmışdı Köşküyə, adamlarından istiqanlıq görürsə, deməli, balalara dərs vermək çətinlik yaratma-yacaqdır. Mir Cəlal da belə bir arzudadır. Başqa cür qeyri-inandırıcıdır. Məktəb hər bir sakinin, səlahiyyətlinin müqəddəs ocağıdır. Təəssüf ki, Əntiqənin düşündüyünün əksinədir: «Əntiqə onu da güman edirdi ki, ayrı-ayrı şəxslər bu səliqə sahmanda ev tikirsə, məktəb binası daha abad və yaraşıqlı olur. O, birinci gün binaya ayaq basdığı, müəllimlər, xadimlər ilə tanış olduğu zaman yanıldığını təyin etdi, məktəb binası nəinki güman edilən səviyyədə deyildi, hətta çox cəhətdən qüsurlu və baxımsız idi. Bu otaqlar özü də darısqal və qismən qaranlıq idi. Eyvanın pilləkanları köhnə, məhəccərləri dağınış, yaraşıqsız idi. Hətta aşağı sinif uşaq-larını eyvana buraxmaq təhlükəli idi, onlar yuxarı mərtəbədən yixila bilərdilər; bədbəxt hadisə baş verə bilərdi».

Zahirən sadə səslənir, 20-30-cu illərdir, o dövrün mirasıdır, ucqar kənd məktəbidir və sair təsəllilərdən doğan təmkinlik, əxlaqi naqışlıyi, laqeydliyi ört-basdır etmək psixologiyasını işıqlandırır. Amma mən Mir Cəlalın nəşr, söz demək, yazmaq, praqnozlaşdırmaq poetikasından çıxış etmək istərdim və bir qədər məsələnin dərininə, davranış ətalətinə qayıdırám. Çünkü, yuxarıda qeydim kimi: 80 ildən təxminən bir əsrə yaxın vaxtdan, zamandan bu günümüze gələn yol. İbrətlidirmi, yaxud əksinədir?! Bir vaxt, ləp XIX əsrdən başlayaraq az-çox

oxumuşlar, yaxud varlılar dinə daha çox üstünlük verir-mişlər, əslində xurafata az meyilliyyilər. İslAMDAKI işİĞİ, oxumağı, savadlanmağı açıqca görürdülər. Lakin həm rus xristianlığı, həm də Sovet ideologiyası bu hissə böhtanlar püskürdü, hətta söz insanlarında «ateizm» motivlərini axtarmğa başladılar və tapdılar. Bir şeyi isə ortaya qoymadılar; əslində bu, bizim öhdəmizə düşürdü: Nə üçün, nə səbəbə varlılarımız, təbəqələşmişlərimiz – keçmişimizdə yaşayınlar məktəbdən qaçmışlar? Bir kənddə bir neçə məscid tikdirmişlər, özləri üçün kəşanə evlər, saraylar qurmuşlar, olsun, amma balalarının oxuması üçün bir qəpik belə xərcləməmişlər. Mir Cəlal: «ayrı-ayrı şəxslər bu səliqə-sahmanda ev tikirsə» - ifadəsinə obrazının dilindən qoparır – bəs təhsilə niyə soyuq münasibət bəsləyirlər – sualı ortaya çıxır. Bunun əlbəttə, sosial-genetik səbəbləri var. İnsan xarakterində: dədəbabalarımızda davranışın axtarışı problemi ortaya çıxmış və səy göstərmiş ki, yaxşılığı səy göstərmək iradəsini obyektiv şəraiti nəzərə almaqla calaşdırınsın, birləşdirınsın. Bu situasiyanın inkarı olan fəallıq forması ədəbiyyata istinadən «donkixotçuluq» adlanmışdır (bu gün də). Tərxi obrazın arxasında seçmə, nümunəvi tipi durmalıdır – o şəxsdə borc, ideallıq naminə edilən fəallıq fəzilət səviyyəsinə çatsın. O dövrdə: XIX əsrə də, XX əsrə də (heyif XXI əsrə də) uşaqlarının məktəbə getməsini reallaşdırıran bir məkanın unudulması, bir bina, nəsə bir şeyin inşası və onları əvəz edəcək gənc nəslə təlim-

təriyə vermək hissinin yoxluğunda təbii ki, onlar Sərvantesin qəmli Don Kixotu ilə tanış deyildilər. Amma bu gün o dövrə baxanda Don Kixot davranışını özlərində görəndə düşünür və müqayisə aparırıq ki, onların psixologiyasında, hərəkətlərində, qənaətlərində iki tip əxlaq: donkixotluq və hamletizm davranışları mövcud idi. Yaxşı yaşayırdılar, yeyib gəzir, bir neçə arvad alır, saysız mal-qara sürülərinə sahib çıxır, at ilxıları şahə qalxır, daha doğrsu, fəzilət dərəcəsinə qədər yüksəlmiş passivlik: o əsasa görə ki, passivlik insanın salamat və sağlam olmasına təmin edir və hamletizm davranışı – rasional düşüncəyə meyilliklə səhvə yol verir, əxlaqi məqsədi ləkələməyə risk, cəhd etmək reaksiyasını üzə çıxarırlar. Hər ikisi bir xarakterdə yola getmir (axı, bizim bəylərimiz haçan bir-birilə yola getmişdir?). Heyif ki, onlar Şekspir-dən ibretli kəlamı eşitməmişlər: - Bizim cəmiyyətimiz əqli çatışmazlığın səmərəsizliyində çiçək kimi solur.

Bizdən heç bir zaman neytralizm (birtərəflik) əhvalı əl çəkməmişdir, bir növ hamletizm motivlərinə meyilliliklə barışmışıq: «qarışmamaq», «nə işimizə», «hökümətin borcudur» və sair ifratçı ətalətin təntənəsi. Bu məqsədin, əgər varsa, praktik həlli obyektiv şəraitdə sosial yanaşması, təhlili birmənalı olmur. Belə ki, məsələyə etika mövqeyində qiymət verməliyik (axı, bu neytralizm haçanacaq arxamızca sürünəcəkdir?) və onun mütləqləşdirilməsi nəinki burjuaziyanın, hətta sosializmin əsas nümayəndələri üçün tipik vərdiştir. Paradoks

ola bilər bizlərə ki, məşhur yazıçı Sartarın bir obrazı bu fikri haqlı söylemişdir: «Əgər cəhənnəm qazanmaq isteyirsənsə, öz çarpayından düşməmək kifayətdir. Dünya ədalətsizdir: sən onu qəbul edirsənsə, deməli, cinayətə şərik çıxırsan, əgər üz döndərsən isə eclaf olursan». Mahiyyətinə gələndə ədib fikrini bu cür formalaşdırı bilərik ki: bu mühakimədən sosial və əxlaqi soyuma şəraitində davranış situasiyasının əsil cəhəti nəzərə çarpır, yəni ifadəsini tapmir. Sosial və əxlaqi soyuqluq təmiz, humanist adamların bitərəfliyi konkret situasiyalarda (elə təhsilə münasibətdə) o şəxsin üstünlüklerinə baxmayaraq, nəticədə – son qərarında mövcud cəmiyyətin öz vətəndaşına, sakinhinə ya könüllü, ya da zorən sırlıycı «şər»in seçilməsidir. Davranışımızdakı bu neytralizm mövqeyimizdə şərlə, pis hadisələrlə fəal mübarizə şəraitində acizləşirik. Bunun bir əsas zəifliyi də ondadır, sosial zərurətə yiylənməkdə, mövcud (indi daha geniş) şəraiti dəyişdirməkdə acizdir. Bu isə regressiv (inkişafa zidd) səciyyəlidir.

«Bədbəxt hadisə» əsərə dialoq xətrinə gəlməmişdir; əgər bu gün (Əntiqə dövrü üçün) məktəbin qiyaməti hətta vəzifəlilər (indiki dövr üçün) tərəfindən arxa plana keçmişsə, bəs nə etməli?

Əntiqə daha Almazın Mirzə Səməndəri, Hacı Əhmədi və başqaları ilə mübarizəyə girişmir, yox o, Sovet hökümətinin vəzifəyə qoyduğu Səfiyevlə, Şərifzadə ilə «döyüşə» girişir. Bəzi detallara qayıdaq: Səfiyev

gənc müəlliməni əvvəlcə çox isti qəbul edir; bu isə Sovet etikasının formal vəsitəsiydi və indi daha önəmlı yer tutmaqdadır. Oxuyuruq: «Səfiyev Əntiqəni öz kabinetində hörmətlə qarşılıdı. Maarif şöbə müdürü Şəfizadə ancəq keçən il yeddiliyə çevrilən Köşkü kənd məktəbi haqqında ağızdolusu danişmağa başladı və yeni müdürü Səfiyə təqdim etdi».

Səfiyev Sovet dövrü çinoviklərinə xas zahiri etikasını unutmur: «... mən bu müəlliməni çoxdan tanıyıram və bizim rayona gəlməyini də bilirəm, ondan şəxsi xahişim olub. **İndi səni çağırımişam ki, Köşkü məktəbi haqqında məlumat eşidəsən, bir var sənin, mənim məlumatın, bir də var dünən şəhərdən gələn yeni kadrların, seminarist müəllimlərin məlumatı... Əlbəttə, bunlarda fərq olacaq**» (kursiv mənimdir – A.E.). Xeyli dərəcədə verdiyimiz bu faktları Mir Cəlal sadəcə əsərə salmamışdır. Və həm 20-30, həm də elə yazardının yaşadığı son dövrlər (və eyni zamanda bizim günlərimiz) üçün səciyyəvidir. Səfiyev vəzifəli adamdır, özü də doğma yerlərini hamidian yaxşı tanıyor, nəinki təzəcə gəlmış Əntiqədən «məktəb haqqında məlumat eşitməyi» lazımlıdır. Sual çıxır: Rayon İcrakomun sədri məgər məktəb haqqında məlumatsızdır? Bəlkə də! Yaziçı nə üçün bu «inandırıcı» olmayan informasiyanı rəsmiləşdirir? Axi, Sovet qanunçuluğu var. Yox, Mir Cəlal tamamilə haqlıdır ki, rəhbər vəzifələrə təyin olunanları o «prinsipcə» kresloda otuzdururdu – həmən rayonu,

kəndi, məktəbi tanımadılar. Bu o ideologiyanın məhərətli metodu idi ki, ziyalılar xüsusiylə, qaynayıb-qarışmasınaqlar, ünsiyət qurmasınaqlar və vahid ideologiyaya xidmətlərin-də ruhdan düşməsinlər. Sonralar da bu ideya daha yüksək temp və gizli məkrələ inkişaf etdi. İş o yerə çatdı ki, rayona, şəhərə təyin olunan rəhbər şəxslərin əsla məlumatları olmurdu. Əgər bir məmur o rayonun, şəhərin mühüm sferalarında yaşayırsa, yerli ziyalıların orta səviyyə dərəcəsindən aşağıdırsa... Səfiyev daha hansı formal fikir müəllifi olmalıdır?

III

Səfiyevlər bir növ «yezuit»lərdir⁵, onların ideyaları ilə səsləşirlər.

...Səfiyev Sovet məmurlarına məxsus aldadıcı, zahiri əda ilə Əntiqəyə müraciət edir: «Əntiqə xanım, ayağa durmadan da danişa bilərsiniz, burada özgə adam, xüsusi rəsmiyyət yoxdur. Əyləşin, arxayın danişin.

Əntiqə xanım etiraz etdi:

⁵ Yezuitlərin fəaliyyəti XVI əsərə təsadüf edir və məqsədlərinə nail olmaq üçün vasitələr, intriqalar, qətlər, söze xəanətlərə vasitələr seçməkdə aciz olmuşlar.

- Mən, - dedi, - öyrənmişəm, oturanda yaxşı danışa bilmirəm. Ayaq üstə dayanmaq mənə xoşdur, icazənizlə belə danışmaq istəyirəm». Və gənc müəllimə ilə ispalkomun sədri arasında ciddi söhbət uzanır. Əntiqə kəskin danışır, bilmir ki, bunlardan hər ikisinin xəbəri vardır. Şəfizadə ispalkomun yanında özünə və ona haqq qazandırmağa çalışır, özünü şirin göstərir, kəndə gələn yeni müəllimlərin qaçarağını bəhanə gətirir və Əntiqəyə eyham vuranda, müəllimə Almaz sayağı cavabından qalmır: «- Yoldaş Şəfizadə bilməlidir ki, - dedi, - mən bu rayona, Köşkүyə öz xahişim ilə gəlmışəm. Beşaltı aydan sonra qaçmaq üçün yox, ləp beş-altı il, bəlkə də daha çox müddətdə burada işləməyə, ürəklə, səylə işləməyə gəlmışəm. Sonrası da maarif şöbəsi bu məktəbi nümunəvi məktəb adlandırmaq fikrindədir. Nümunəvi deyirəm, məktəbi hələ adı məktəb səviyyəsinə çatdırmaq lazımdır!»

Əntiqə məktəbin təchizatına çalışır və meydana girir. Bu qızın dilavər tənqidini görəndən sonra ondan üz döndərir, hətta bir pianonun məktəbə alınması üçün hökümətin imkansızlığını üzə gətirir: «Ay rəhmətliyin qızı, şəhərdə qadınlar klubuna pianino vermirlər. Elə böyük tələblər qoyursuz ki... Gəcümüz çatan məsələdən danışın.

Əntiqə sözünü kəsdi:

- Yoldaş ispalkom, - dedi, - Şura hökümətinin gücü çatmayan məsələ yoxdur» - həqiqətdir, amma ki,

tarixən dövlət-hökümət yaxasını xeyirxah işlərdən kənar-a çəkmişdir. Mir Cəlal çox cəsarətlə, istehza ilə hökü-mətin «acizliyini» ortaya qoyur. Və elə Səfiyevin ürəyin-də etiraf etdiyi həqiqəti dilə gətirir: «Beş ildir mən bur-dayam, hər gələn müəllim bir tələblə, iddia ilə danışır, görmədim bir müdirdir, ya müəllim gələ deyə ki, «ay yoldaş ispalkom, öz gücüm ilə məktəbin damına qır salmı-şam, ya poluna taxta vurmuşam...». Mətnəki xeyirxah-kənar adamların məktəbə kömək göstərməməsi yuxarı-dakı donkixotluq və hamletizm istiqamətinə haqq qazandırır.

Əntiqənin xarakterində əsil, fanatik pedaqoqluq davranışı mövcuddur və müəllifə bəlliyydi ki, nəsrədə belə bir qadın obrazı yoxdur; digər tərəfdən Sovet Rusiyası-nın aşılılığı o mifi – türk – azəri qadınları maarifə meyilli deyillər; bu baxımdan Ədalətin nişanlılarından imtina edib oxuması təsadüfi deyildi. Əntiqədəki «davranış xətti» sosial-ictimai əxlaqda dəyişikliklərlə müqayisədə qavranılır və qiymətləndirilir. Unutmayaq ki, Əntiqənin bütün «davranış xətti»ndə həllədici əməllər mövcuddur və onun balaların oxuması yolunda fədakarlığı ömür yolunda qazandığı əxlaqi təcrübə əməlində əksini tapır. Az keçmir Əntiqənin qarşısına başqa bir problem çıxır və yenə Səfiyevlə qarşılaşır:

- Təmirə görə yox, indi ayrı şey üçün gəlmışəm.
- Ayrı nə iş?

Rayon İcraiyyə Komitəsinin plenumunda. Əhval-laşırılar:

«- Nə əcəb gəlmisiniz?

- Məktəb işi üçün.

- Maarif şöbəsi təmirə kömək eləmir?

- Qızların işi, azyaşlı qızları ərə verirlər. Yoldaş Səfiyev! Ərə verirlər, ispalkom da bunlardan deyəsən xəbər tutmur, ya tutmaq istəmir. Bilmirəm necə olan işdir.

Səfiyev heç bunu gözləməzdı. Müəllimin sözündən kefi pozuldu.

- İclasdan sonra gəlin danışaq! İndi torpaq şöbəsinin müdürüni çağırımlışlıq, məruzə olacaq. Maşın barədə də gələrsiniz danışarıq, müəllimə xanım. Danışib həll edərik, görək ərə gedən kimdir, arvad alan kimdir. Sonra həll eləyərik!»

Dialoqda hər iki subyektin əməli məlum olur və əxlaqi qiyməti onların «davranış xətti» kimi reallaşır. Və bu mənada Hegelin bir fikri yerinə düşür ki, subyektin bir sıra əməlləri elə onun sözüdür və ədalətli səslənir. Fərqinə varsaq, bu xəttin özü də bəzi əməllərin, təşəbbüslerin ifadəsidir, daha doğrusu, Əntiqəni keçmişdə, müəllimliyə başlamazdan əvvəl yalnız dərs deməklə vəzifəsini tamama yetirmək düşündürdü, sonrakı seçimdə layiqli, tələblərə cavab verəcək məktəb fikrinə gəldi və üçüncü seçimdə kiçik məktəb yaşılı qızların ərə verilməsi maraqlandırdı. Bu proseslərdə Əntiqənin və

Səfiyevin (başqa personajları da istisna deyil) «davranış xətti» baxımından şəxsiyyətin əməllərindəki zəif və qüvvətli, mənfi və müsbət həlqələri ortaya gəldi; ümid yarandı ki, Səfiyevin davranışındakı zəif, mənfi həlqə dəyişsin. Povestdə insanın, konkret gənc müəlliminin mənəvi və sosial tələbatları bədii problem kimi qoyulmuşdur. Ona görə ki, bu insan da anadan gəlmədir, əbədidir. O vaxt insan «insanlaşdı» - bioloji yetkinlik səviyyəsinə çatdı – bir sıra mühüm tələbatlar: qarşılıqlı münasibətlər, təhsil alma, əvvəlki təcrübənin mənimseñilməsi, mədəniyyətlərə qovuşmaq və ilaxır ən mühüm proseslər özünü diqtə etdi. Bunların idrakı başqa-başqa müsbət dəyərləri realizə etdi, nəticədə emosional ovqat və xarakter formalaşdı. Mir Cəlal pedaqoq və gözəl şəxsiyyət, müşahidəçi olmaqla, xüsusiilə gənclərin davranışına yaxından bələddi, eyni zamanda sabah müəllim, pedaqoq olacaq tələbələrə də dərs deyirdi. Onun üçün aydın idi, insan gənc yaşda – yetkin olmayan sosial tələbatları sadə, əziyyətsiz üsullarla, yollarla əldə etməklə, özünün hazır davranış etalonları ilə eyniləşdirir, hətta onları təqlid edirsə, tənqidi yanaşmir, daha doğrusu, qiymətləndirmir. Əntiqə tələbə ikən hər halda xoş, kövrək günlər, saatlar yaşamışdır və özünün «etalonlar»nı yaratmışdı. İntensiv surətdə, qızlara məxsusi həvəslə, maraqla ideal axtarmış, insanın içərisində olan mübhəm sırlar barədə tez-tez düşünmüş və yüksək arzularını məqsədə çevirmək iddiasından yan keçmə-

mışdır. Xəyal-romantika təbiətin adı görünümünə gözəllik, sehirkarlıq qatmışdır. Budur, belə bir mənzərə: «Yasamal yollarının nadir və bakır sükutunu pozan insanlar buradan ötəndə söhbətlərini dəyişir, təbiətin füsunkar lövhələrini seyr edir, xəyala dalırlar. Bir də görürsən, koldan parıltı ilə qalxan kəkliklər lap aşağılara, düzənliliklərə yol aldı, ayaz göylərin dərinliklərində ağır-ağır qanad çalan qartallar isə heç nəyə etinə etmədən məğrur uçuşları ilə intəhasız üfüqlərdə təyyarə kimi süzür, elə bil müsafirləri müşayət edirlər».

Sonra Əntiqə yüksəliş, qələbə və uğursuzluq, məyusluq hisslərini yaşayır. Və sual doğur daxilində: Niyə bu cărdür, niyə insanlar laqeyddirlər, uşaqlar məktəbə cəlb olunmurlar? İradəcə zəif gənclər sualı cavabsız buraxır, şəxsi rahatlığını üstün tuturlar, Əntiqə isə get-gedə həyata münasibətdə xarakterinə yol tapmağa çalışan mənfi emosiyaların müəyyən stereotiplərə çevril-məsinə imkan yaratmir; buna psixologiyada «hisslərin məntiqi» deyilir, yəni o, hazırlanır daxili aləmdə. Əntiqə özünün də gözləmədiyi ehtirasla hazır (özünəqədərki) hərəkət – etalonların yaranmasının qarşısını alır; ona təzə, çətin görünən ideyaları təcrübədə sınadandan keçirir, əməlini – işini əyanıləşdirir. Budur, sinif sakitdir, müəlli-mələrinin önündə müntəzir durublar, Əntiqə sözünə başlayır: «Birinci dərsimiz hərflərdən olacaq. Şura höküməti bize lap asan əlifba çıxarıb... Bu əlifbanın özü Şərqdə bir inqilabdır, onun vasitəsi ilə biz camaatı oxu-

dacağıq. Hər kəs öz ürəyinin mətləbini yazacaq. Daha köhnə zaman kimi, illər boyu hıqqana-hıqqana əbcədi əzberləməyəcək, bir-iki aya savad öyrənəcəyik, daha gözüqapalı adam qalmayacaq...» Bu təsvir – sinfin aparıcısı, idarəedicisi şagirdlərin diqqət mərkəzindədir, bu şəhərli qızın geyimi də, hərəkətləri də sehrləyicidir : «Əntiqə danışırkı, hərdən çıynindən sürüşən ağ haşıyəli, abi rəngli kəlağayısının ucunu qaldırıb dala ataraq, daha da dik və məğrur dayanır, vacib mətləblərdən xəbər vərən natiqlər kimi ucadan danışırkı. Onun iri və qara gözleri sakit əyleşən və dərin maraqla dinləyənlərin üzünə dikilmişdi».

Əntiqə gözəlliyin və gerçəkliliyin, arzu və imkanın çətinlikləri yaşamağa, eyni zamanda aradan qaldırmağa qadir olduğunu başa düşür, yəqinləşdirir, nəhayət özünü tapmağı qətiləşdirir. «Kim olmalı?» sualı «Necə olmalı?» sualına adlayır! Artıq tələbə rolunu oynamaq yox, müəllim simasını qazanmaq niyyətinə siğınır.

Əntiqə sosial-mənəvi cəhətdən şəxsiyyət olaraq pedaqoji fəaliyyətini idarə edir, necə deyərlər taleyinin öhdəsindən gəlməyi bacarıır. Günlər keçdikcə (əsərdə qısa zaman nisbi götürülmüşdür) o, öz mövqeyində zəruri ümumiləşdirmələr aparır: biliyə və təcrübəyə yiylənir, həyat prinsiplərini seçməyə başlayır, «davranış xətti»ni müəyyənləşdirir. Daha bir seçim; ictimai qayə. Qadınların məktəbə ayaq açması, oxuması problemi. Amma bu yol Əntiqənin həyatından, nümunə olmasından

keçməlidir. Mir Cəlal bu məsələni incəliyilə verir: «Bu kənddə və mahalda qadın xeylağından müəllim təzə şey idi. İndiyəcən çadradan çıxmış azəri qadınların kişilər qabağında igid kimi dayanıb nitq dediyini görüb göstərən yox idi. Bunu tatarlar da danışırıldılar. Danışırıldılar ki, gün buluddan çıxan kimi Sevil çadradan çıxb, böyük bir izdihama üz tutub adamları qaranlıqdan işığa, Şərq qadınlarını dini mövhümatdan uzaqlaşmağa çağırıb. O, teatr idi, Bakı idi. Nərimanovların, Mirzə Cəlillərin, Üzeyir bəylərin yanında idi. Bura isə dağın kəlləsi, Köşkü kəndidir, qara camaatdır. Adını bilmədiyimiz, atasını belə tanımadiğimiz qaragöz bir qızın hüneridir: Yox, sən ölüsən, bu qız kəndçiləri oxudacaq, görərsən!» Əntiqə yetkin şəxsiyyət kimi bəzi məqsədləri daha vacib, mühüm amallara tabe edir, strateji planlarını qabardır, şəxsi tələbatları üstün tutur. Kənd uşaqları istər-istəməz məktəbə gələcəklər, bunun işaretisinin bünövrəsi qoyulmuşdur. Hərçənd, o şəxsi istəyini bürüzə vermir, amma şagirdi Rəhimin ürəyindən keçənlər çox şeyi piçildayıv və gələcəyin öhdəsinə buraxır: «Əntiqəni eşitdikcə Rəhimin fikri ayrı yerlərdə cövlən vururdu: Görəsən bu ceyran qız kimə qismət olacaq, ilahi? Görəsən onun gözaltısı var mı? Görəsən ata-anası onu dağ kəndlərinə necə ürək eləyib buraxıb? Adam soyan azdımı, faytona basıb qaçırtmazlarmı?»

Əntiqə daha bir cəsarətli, risqlı addım atır, azyaşlı qızların oxuması işinə əl qatır və bunun qorxulu olduğunu bilir: O, dərsdə «hazırqayıb» edir:

«- Murad Həsənzadə.

- Zərifə Əli qızı.

- Qurban Qurbanoğlu.

- Ədalət Teymurlu...

Ədalətin adı gələndə uşaqlar bir ağızdan dedilər:

- Onu jurnaldan poz – gəlməyəcək! Nişanlanıb! – Anası buraxmir! – Atası qoymur».

Əntiqə Ədalətin dərsə gəlməməyinin səbəblərini öyrənir və üç gündür nişanlandığını eşidir. O, yollar axtarır, ruhi həyəcan keçirir. Bəs nə etməli? Əntiqənin hərəkət tərzi, bir müəllim kimi narahatlığı dəyişkən sosial şəraitə uyğunlaşmalı, yaxud sədləri aradan qaldırmalıdır. Öncə həyatı ziddiyətləri həll edərkən, fəaliyyətinin davamına vararkən, iradəsini, psixoloji ehtiyatlarını səfərbərliyə almalıdır. Belə ki, məsələnin povestdə qoyuluşu «ictimai insan» məfhumunu doğurur; Əntiqənin öz həyatı amalını müstəqil (o, təkdir kənddə, məktəbdə də) idarə etmək tələbatı onun fərdi inkişaf – ontogenetik prosesində məqsədi uğrunda mübarizəsinə təşkil edir. Belə halda lazımlı gəlir ki, ümumiyyətlə insan fəaliyyətin fiziki-əməliyyat cəhətini sosial təşkil olunanın müxtəlif sferalarında, sosial funksiyaların icrasında işinin bütövlüyünü təmin etsin. Bu «əməliyyatın» mənəvi görümü oxucuya təqdim olunur: «Əntiqə gördü ki, burada yalnız dərs

demək, uşaqlara savad öyrətmək, şeir əzbərlətmək yox, daha dərin, çətin və qarışiq mətləblər var. Aşkar görürdü ki, Ədalət – on dörd yaşılı bir uşaq köhnə adət – vərdişlərə qurban gedir: Buna qarşı susmaq, tabe olmaq mənim üçün mümkün olmayıacaqdır». Əntiqə şagirdi Tahirədən Ədalətgilin evinin yerini öyrənir və xəbərdarlıq alır ki: anası, müəllim, yaman şeydir. Əntiqə isə qapını soruşur: Qapını mənə göstər, işin olmasın. Kənd evinin anası – Ədalətin anası – qonağı mehribanlıqla qarşılıyır, «xoş gəlmisən» eşidir: «Əntiqəni kilim döşənmiş qonaq otağına gətirdilər. Yaxası açıq oğlan qolları çırməli qadınla yanaşı gəlib dayandı. Sanki Əntiqənin gəlisiñin mətləbini soruşmaq istəyirdilər.

- Bağışlayın, adınızı da bilmirəm...
- Səltənət...

- Var olun, Səltənət xanım, tanış olaq, mən müəlliməyəm. Neçə gündür Ədalət məktəbə gəlmir. Səbəbini bilmək istəyirik». Bayaqqı «mətləb» aydın olur. Əntiqə qızın özünü dirləməyi təkid edir. Ürəyinə dammış ki, qızçıqaz ürək sözünü gizlətməyəcək... Ortada köhnənin mənfi adəti, nişanlı qızın ər evinə hazırlaşması durur. Bəs Səltənətləri bu hökmə boyun əyməyə nə vadə etmişdir? İnsan: ana və ata - fərqi yoxdur, zaman-zaman dəyişikliyə məruzdur; onun şüurunda vətəndaşlıq, fəzilətlilik – fərdi və ümumi həyatı funksiyaları arasında dərin fərqlər meydana gəlmişdirmi? O, anlaya bilmışmı icmanın, sonra dövlətin yadlaşan adətləri və normaları

heç də həmişə düzgün yol göstərmir. İlk növbədə öz vəziyyətindən narazı salmaq üçün obyektiv əsaslı siniflərin və təbəqələrin adamları hiss etmişlərmi? İnsan bir şəxsiyyət olmaqla mənəviyyatca o səviyyəyəcən inkişaf etməlidir – universal bəşəri birliyin insani kimi mövcud durumunu mövcud qayda-qanunlara qarşı sosial etirazını çatdırmalıdır, bir şərtlə özünü anlasın.

Əntiqə prinsipial qızdır; əgər azərbaycanlıdırsa, nə üçün azəri qızları savada yiylənməməli, yalnız nəsil artımına cavabdehlik daşımmalıdır; yoxsa oxuduğu illərdə rus ideologiyasının türk qızlarının bilik, savad almaq həvəsi əvvəlcədən olmur – ideyasına baş əyilməlidir. Prinsipin əxlaqi strukturunda belə bir prinsip Mir Cəlal poetikasında get-gedə, əsər boyu aydınlaşır, durulur. Əntiqə bir kənd ailəsinə daxil olanda müşahidəsindən qalmır. Məktəbli qızın məişət hərəkətləri onu maraqlandırır. Oxuyuruq: «Əntiqə həyətə girəndə Ədalət yuduğu palelları yenicə sərib ağaçın altında oturmuşdu, kitab oxuyurdu. Anası onu, xüsusən son aylarda dəftərkitabdan ayırmaga, ev işinə, ailə həyatına alışdırmağa çalışırdı. Əvvəllər məktəbdən gələndə anası ona heç bir iş buyurmazdı. İndi «özgə evinə» getməyə hazırlaşan «gəlinə» nəcib işlər üçün dəqiqədə bir buyruq verirdi, qız da bunu başa düşür, anasının sözlərini yerinə yetirməyə səy edirdi. Amma dərsdən, sevdiyi kitabdan, mütaliəsindən də qalmırı».

Bu epizodda Əntiqəni - gələcəkdə olacaq bir ana müşahidəsini də görürük. Evin səliqə-sahmanı ailə haqqında da müəyyən təsəvvür yaradır. Ana eyni zamanda öz qızını ailə həyatına hazırlamalıdır və bütün bunlar müəllif sarıdan eyhamla verilmişdir. Ədalət isə ayrı cür hiss keçirir. Qəfil müəlliməsini görüb həya basır onu: O, sevdiyi müəlliməni görəndə təşvişə düşüb, özünü itirdi, ilk dəqiqələrdə bilmədi neyləsin. Gözə görünsün, qonağa bələdçilik eləsin, yoxsa anasını hırslındirməmək üçün həndəvərdə görünməsin. Qəbahət başında tutulub çəşbaş qalan adamlar kimi, tərəddüd keçirdi. Çardaqda dizinə döyüb oyan, bu yana qaçıdı. Əlləri ilə üzünü örtdü, dodağını dışladı. Müəllimənin eyvana doğru hərəkətini izlədi: «Vaxsey, necə eləyim, hara qaçım, ay aman, məni görəcək. Yox, gözə görünmək olmaz, o, məni sorğu-suala tutacaq, anam eşidər, ay Allah! Yox, gizlənim gərək!» Bu daxili tərəddüd və həyəcan məktəbli qızın nəzakətinə işarədir. O, gizlənsə də, anası ilə müəlliməsinin söhbətinə qulaq asmaq istərdi. Və arzusu baş tutmadı. Lakin Ədalət anasından öyrənmək təkidindən dönmür ki, nədən, kimdən danışdır, güman ki, onun dərsə gəlməməsi söhbətin əsas mövzusudur. Anası inkar mövqeyi tutur və yasalayırlar: «Nahaq soruştursan, qızım, sənlik bir iş yoxdur, get eyvanı süpür, toyuqlara dən tök, yazıqlar acıdan qırılırlar» - Ədaləti yayındırmaq isteyir. Və anasının cavabından narazı qalib həyətə

düşür. Son sözü isə müəlliməsinin : «Özü də bərk peşmançılıq olacağ»ı narahatçılıq yaradır.

Bu «yalançı» ana oxucuda kin doğurmur, baxmayaraq qızının məktəbdən yayınmasında onun günahı az deyil. Analara nifrət bəsləmək məgər mümkünü, əgər qədimdən gələn bu adət aradan qaldırılmayıbsa... Və əgər adətlərin ən real tarixində də müşahidə olunursa... Maraqlıdır, azyaşlı qızların təhsili yarımcıq qoyub ərə verilməsi nəinki 30-cu illərdə, hətta 50-60-ci illərdə də mövcud adət olmuşdur. İnsaf naminə, Sovet qanunuçuluğu buna qarşı ardıcıl mübarizə aparmış və sonralar da olsa aradan qaldırılmışdır. Təbii ki, bu adətin yaranma səbəbləri yox deyil. Məsələn, bu, birinci, dinə söykənir. Ərəb ölkələrində intişar tapan İslamda bu «azyasılılıq» traktovka olunmuşsa, bu da Ərəbistanda hədsiz istiyle bağlıdır; insan müqayisədə çox erkən yaşlarda yetişir. Nisbətən soyuq, normal hava şəraitinə malik Şərqdə, Azərbaycan ərazisində bu adəti reallaşdırmağa ehtiyac qalmamalıdır. İkincisi, ən qədim dövrlərə gedib çıxsaq, məktəbin yoxluğu ucbatından qızlar ev şəraitindən zinhara gəlir və istər-istəməz nigaha qoşulurdular. Üçüncüsü, kəndlərdə xüsusilə, mədəniyyət elementlərini olmaması, əyləncəli obyektlərin də həmçinin – qızlar yalnız həyət-bacada görünürdülər, toy şənliklərində də çadrdan kənardə seyirçi roluna girirdilər. Dördüncüsü, ailələrarası münasibətdə «dehlilik», «behləmə» geniş yayılmışdı. Lap erkən vaxtı hansısa bir uşağı oğlana

məsləhət görürdülər, daha ona başqa namızəd axtarılırmırdı, təşəbbüs də bulunmurdu. Beşincisi, valideynlərin qohumluq bağlılığından irəli gələrək, həddi-buluğa çatmamış istəmədən, sevmədən əre verilirdi. Və daha digər səbəblər də axtarmaq mümkündür. Yazıçıya bunlar bəlliyydi, xüsusilə, ucqar dağ kəndlərində. Baxmayaraq məktəblər açılırdı, amma qızların oğlanlarla birgə oxuması yasaq idi. Təsadüfi deyildi, 40-ci illərdə, hətta 50-ci illərin ilk əvvəllərində qız və oğlan məktəbləri ayrı-ayrı fəaliyyət göstərmişdir. Povestdə Əntiqə müəllimə belə bir mühitə düşmüşdür. Ədalətin anası Səltənət, üstəgəl ailədə hakim mövqedədir, əri Həsən kişi zəhmətkeş kəndli və aciz adamdır. Güman ki, Səltənətin özü də məktəb üzü görməmiş, erkən yaşında Həsənə əre verilmişdi...

Ədalət maraqlı, bir az da inandırıcı təsiri oyadan obrazdır. Əntiqə müəllimənin təkidli məsləhətinə müsbət reaksiyasına da səbəb tapmaq pis olmazdı. Birincisi, onun xasiyyətində müstəqillik közərir, gələcəyini görmək istəyir. İkincisi, müəlliməsinin əsil pedaqoqluğu, şagirdlərinə qarşı şəfqəti, geyimi onda qibtə hissi doğurur və ona oxşamaq istəyir. Üçüncüüsü, nişanlısı Rüstəmə qarşı cüzi bir hiss – qığılçım belə közərmir, yoxdur. Oxuduğu bədii əsərdə öz taleyini görür. Toya hazırlaşan məqamda özündə cəsarət tapır: «Ədalət toy məqamında, mərasimə hazırlıq vaxtı həyətə doluşan çadralı qadınlara, yaxın, uzaq qohumlara, ailəsinə dost və yaxud

düşmən olan adamlara qarşı qəti, sərt bir cavab verdi: -
Yox! Yox!»

Yazıcı bir məqamı – detalı verməklə bu etirazın səsindəki rəngi oxoculara göstərir: «Ədalətin səsi o qədər sərt və kədərli idi ki, bu sözlər camaatin qulağında mis kimi cingildədi. Hamı ona diqqət kəsildi. Ancaq ətrafa baxanların heç biri bu sözün kim tərəfindən və kim üçün, nə üçün deyildiyini dərk edə bilmədi». Həqiqətənmi, Ədalət yaşlarında zorla, instiktiv ovqatla əre gedən, verilən bu qadınlar anlamaq iqtidarına, zövqünə malikdirlərmi? Suala ən lakonik cavabı Mir Cəlal verir: «Ədalətin bütün qanunlardan güclü olan bu hökmü sanki məzlam qızların gözlərini açdı».

Artıq Əntiqənin təsiri kənddə siyasi-əxlaqi müstəviyə çıxır və Ədalət bütün «qalıqlara» üsyana qalxır. Rayon İcra Komitəsinin sədri Səfiyevin yumşaq «jesti» Ədaləti böyük'lər qarşısında düşünməyə çağırır. Kəndçi məktəblisi cəsarətlə deyir ki, siz hökümətsiniz, amma mənim ixtiyarım öz əlimdədir, daha köhnə zaman deyil ki, qızları qolundan yapışib satsınlar. Mən Rüstəmə görə dərsimi atmayacağam. Dünya dağlsa da atmayacağam. Xahiş edirəm mənim sözümü icaslara salmayıñ. Mənim dərsimə heç kəs mane ola bilməz. Ədalətin Səfiyevə sərt etirazı məktəbli çərçivəsini ötür.

Ədalətin Rüstəmə əre getməməsinə hətta atası Cahangir kişi də narazı qalır, hökümətin gücünə və Əntiqənin nüfuzuna ehtiyatla yanaşır. Rüstəmə deyir: «Ba-

la, əqlin keçmişə getməsin, zəmanə pis olub, igidlik, qoçuluq vaxtı deyil. Sən görən ağacların kökü kəsilib. Mənim atım gedən ciğirdan fayton yolu çəkilib .O vaxt kəhər kişnəyəndə naxır yoldan qaçırdı. İndi zəmanə dəyişib, oğul, şəhərdən fərman alıb gələn saçiburuq arvadlar rayonda ağılıq edirlər». Yaxud: «A bala, sən indi elə bir qızı tilov atmışan ki, o da Əntiqə xanımın yaxınıdır, məktəb qızıdır, səni də saya salan deyil». Ədalət yaşına uyğun olmayan cəsarətlə oğurluq, faytonla rayon mərkəzinə, oradan da «Molla Nəsrəddin»ə, Mirzə Cəlilə pənah gətirir. Onların arasında ata-bala söhbəti olur. Mirzə Cəlil gəlişinin səbəbini soruşur, Ədalət isə utanır, yeganə arzusu onu məktəbdən ayırmaların, zorla edirlər bu işi. Mirzə Cəlil eşidəndə ki, o, Köşkü kənd məktəbində Əntiqənin şagirdidir – qürurlanır. Ancaq qızların məktəbdən yayınmasının ümumi bəla olduğunu da gizlətmir: «Ədalət, qızım, bir sən deyilsən, bizim kəndlərdə qızlarını dərsə buraxmayanlar çoxdur. Şura hökuməti bu köhnəpərstlərlə mübarizə aparır. Köhnə dünyani geri qaytarmaq olmaz». Və Ədaləti Ruhullanın yanına aparır. Ədalətin hansı məktəbdə oxuyacağını müəyyənləşdirir-lər.

Bu məqamlar Ədalətin anası Səltənetin intizarına, «qara günlərinə» səbəb olur. O, qızını kim gəldi soraqlayır. Daha xəbəri yoxuydu ki, Ədalət Bakı Darül müəlliminə qəbul edilmişdir. Daha doğrusu, seminariya məktəbinin ehtiyat sinfinə, pansionata, dövlət hesabına.

Ədalət kəndə qayıdır, sakit nəfəs alır, ürəyi atlannır. Bəli, indi yollar geri qayıdır. Yazıcı bu hissi şirin təsvir edir: «İndi onun qarşısında heç bir maneq yox idi. Komissarın əmrilə aldığı kağız daşdan keçərdi. İndi onun səadət yolu müəyyən olmuşdu. Anası da, atası da yəqin ki, Komissarın əmrindən məmənun qalacaq, uşaqlarının seminariyada təhsil almasına sevincəkdilər... O, uzaq və çətin döyüşlərdən qalib çıxan, qan-qadalardan keçən, odlar, alovlar görən bir əsgər kimi təmkinini saxlayır, az dinir, az danışır, gəlib-gedəni yaşına yaraşmayan bir ağırlıqla qarşılıyır».

«Dağlar dilləndi» povesti Mir Cəlalın müstəqil əsəridir; onun pedaqoji fəaliyyətindən irəli gələn yaradıcı müşahidəsinin məhsuludur, hadisələr daha dinamik inkişaf edir, talelər mürəkkəbləşir və qarşıda konfliktlərin səsi eşidilir. Belə düşünməyə əsas yaranır ki, Mir Cəlal əsərinin olmasını davam etdirmək üçün xeyli açılmamış hadisələrin, xarakterlərin psixologiyasını tamamlamaq istəmişdir. Təbiəti saf insanların taleyi təbiətiylə ahəng yaratmaq ehtiyacı duyurdu və aşağıdakı təsvirlə poves-tin qurtarması da təsadüfi deyildir: «Buludları əmən uca və qarlı dağların şış zirvəsindən qopan səmavi bir Alov kimi coşub gələn, bütün ətrafi bürüyən bahar sularının həzin, riqqətli səsi isə get-gedə güclənir, gücləndikcə məntiqli bir ahəng alır, hüdudları ötərək aləmi bürüyürdü...».

BƏZİ NƏTİCƏLƏR

Mir Cəlalın romanları haqqında ətraflı o nəzərlə danışdıq, bu əsərlərin ideya-məzmunu iki siyasi-əxlaqi səjiyyəli dövrün bəzi məqamlarını əks etdirir. Birində məşhur Sosialist inqilabının qədər Azərbaycanda baş vermiş hadisələr, digərində Vətən müharibəsində

www.kitabxana.net və YYSİB-nin
müştərək nəşri

gənclərin vətənpərvərlik əzmi və ordudan tərxis olunmuş insanların yeni qurujuluq fəaliyyəti dayanır. Tənqidçi, mərhum pedaqoq Əhəd Hüseynovun yazdığı kimi: «Bir gəncin manifesti» romanında 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan zəhmətkeşlərinin Sovet hakimiyyəti uğrunda qəhrəman mübarizəsinə həsr olmuş, «Yaşıdlarım» romanında Böyük Vətən müharibəsində Sovet xalqının göstərdiyi misilsiz vətənpərvərlikdən, «Təzə şəhər» romanında Sumqayıt şəhərinin qəhrəman qurujularının istehsalat nailiyyətlərindən, «Yolumuz hayanadır»da isə xalqımızın böyük oğlu Sabirin həyat və fəaliyyətindən. İngilabi mübarizənin müəyyən mərhələsindən söhbət açılır⁶.

Bu romanlar əslinə qalsa bir xalqın gələcək həyati uğrunda apardığı işin: əxlaqi, mədəni, siyasi, sosioloji fəaliyyətinin realist, məlum mətləblərin bədii inikasıdır.

Mir Cəlalda fərdi talelər ümumi bədii kontekstdən ayrı götürülmür, mənəviyyatlarına yapmış qəbahətlərdən tez üzülüşə bilirlər. Mərdanın qardaşı Bahar, Kərimzadənin nəvəsi Kərimin və onun həmyaşısı Səlim, məlahətli səsli Əntiqə- bu personajlar harmoniya yaradırlar davranışlarında. Mir Cəlalın obrazları daima çətinliklərlə üz-üzə gəlir və rəqibləri güclü çıxır. Amma məglub olmurlar, ümidsizliyə qapılmışrlar. (Sona arvad timsalında). Yazıcının roman canrında bir keyfiyyət diq-

⁶ Hüseynov Əhəd, Mir Cəlal, Bakı, 1991, səh.7.

qəti çəkir ki, təsvir edilən situasiyalar təbiidir, qeyri-adi əzabvermələr, işgəncəalmalar, intiharlar yoxdur. Oxucu sarsılmır, obrazların nikbinliyilə razılaşır. Lakin mübarizə zamanı çevikləşirlər, bərk ayaqda geri çəkilirlər. Mərdan, Nəriman, Yunis Əhmədov və başqları məqsədlərindən dönmürlər.

Mir Cəlalın poetikasında insan əxlaqının – davranışının sosial-məntiqi və mənəvi-daxili dünyası qabarlıq verilir, metaformaza yaxına gəlmir; çün, qəhrəmanlar reallığı inkar etmir. Və müəllif mənəvi-sosial ovqatdan obrazlarına pay göndərir, daha doğrusu, insan öz mahiyyətini saxlayır. Mir Cəlalın poetikasında «ideyalar axtarışı» ideyası ilk faza olaraq qiymətləndirilməlidir; bunun reallaşması üçün yeni üslub, bədii vasitələr tapırıldı, lokal məişət səhnələrindən uzaqda dayanırdı. Səbəbsiz deyildi: oxucu zövqü, intellekti tələb edirdi ki; bədii konstruksiya xeyli dərəcədə mürəkkəbləşsin, sujet mahiyyətcə adı sferadan çıxsın. Romanlarında (eləcə də hekayələrində) personacların davranışları xarakterik məişət səhnələrində təsvir olunurdu. Bu şərtlə ki, sərbəst təhkiyə qəhrəmanların daxili aləmlərinə tabe edilirdi.

Mir Cəlalın nəsrində təkamül daima baş vermişdir. Məsələn, «Bir gəncin manifesti»nə qədər iri həcmli «Dirilən adam» romanını bitirmişdi. Yaziçi duyumu, müşahidəsi bir sıra mövjud ictimai-siyasi vəziyyəti, «pərdəarxası» iddiaları gizlətmirdi. Tarixə

dönüş, hadisələrin epik təsviri, obrazların həyatiliyi və sair məsələləri daima müşayət etmişdir. M.Cəlalda insan əxlaqının-davranışının müxtəlif aspektləri real həyat materialına əsaslanır. Təəssüf ki, yazıcının roman nəşrindən danışanlar obrazların bu baxımdan poetikasına yanaşmamışlar. Cəfər Xəndan, Əhəd Hüseynov, Yaqub İsmayılov – ilk ədəbiyyatşunaslar, görünür, belə bir məqsədi qarşılara qoymamışlar, bəlkə də mövjud dövr bunu tələb etmirdi. Halbuki Mir Jəlalda əxlaqi hissin eksistensializm iddiasından yan keçilməməlidir. Hansı ki, bu seçimdə Bahar da, Ağaməcid də öz hərəkətlərində bu jəhəti nəzərə almışlar. Şəxsi məsuliyyət məsələsinin irəli sürülməsində və həllində bu obrazları əhatə etmişdir. Sonralar yazdığı «Yaşidlarıım» və «Təzə şəhər» romanlarında müəllif əxlaqda eksistensializm – şəxsi məsuliyyəti hipertqofiyalaşdırılmasını və onun obyektiv nətijəsi olaraq pisliyin sosial mənbələrinin bədii həllini vermişdir. Mir Cəlal yeganə nasirlərdən biridir ki, obrazlarının davranışında insana xas bərabərləşdiriji, tarazlaşdırıcı yanaşmanı onunla əsaslandırır ki, cavabdehlər heç nə üçün cavabdehlik daşımlırlar; bu o deməkdir, məsuliyyətin mütləqləşdirilməsi şəxsi cavabdehliyi aradan qaldırır.

Mir Cəlal konkret «Yolumuz hayanadır» romanında ədəbi praqnozlaşdırma aparmış, o dövrün əxlaqi meyillərini- bazar münasibətləri ölçülərini düzgün

nəzərə almışdır. Əxlaqi seçim daxilən xudbinliklə istiqamətləndirilir. Və Sovet etiklərinin riyakarlıqla yazdığı: «burjua əxlaqının alverçi mənası xeyli dərəjədə riyakar, ikiüzlü xarakterini əvvəlcədən müəyyən edir» – başdan-başa absurd məntiqdən yan keçmir. Yaziçı məhz bu romanında sosial mühitdəki durumu, ictimai xadimlər arasındaki qütbleşmənin bir-birinə zidd mövqeyini təsvir edir və jəsarətlə göstərir ki, Əli bəy Hüseynzadə fenomeni ideoloji aspektin təsirindən müsbət obraz kimi yerini almır. Və bu bədii proqnozunu sistemləşdirir. Lakin yaziçı Əli bəyin şəxsiyyətinə istiqamətin geniş marağını obyektiv təsvirə gətirməklə, onun nüfuzunu təsdiqləyir.

Mir Cəlal nəsrində «Ədalət» anlayışı qırmızı xətlə keçir və onun personajları bu «məhəng daşına» dəyirlər. O, ədalətin ijtimalı-mənəvi mənbələrini, sosial təlim forması olaraq göstərmişdir. Əslində bunu «üç» mövqedən əsaslandırmışdır: 1) Tərifdə və təqiddə ifrata varmaqda; 2) İqtisadi məsələlərdə unudulmamaqda; 3) Bölgü məsələlərində aldanmamaqda.

Mir Cəlalın roman poetikasında xarakterlərin təmizliyi, istək və arzuların ümidi, hisslerin yeri gələndə aldadığı olması və qalibliyi, yeni həyata səy və s. sosial-mənəvi problemlər dayanır. Xüsusilə, müharibədən sonrakı proseslər («Təzə şəhər») fəaliyyət psixologiyasında özünü tapır. Yaziçı konkret şəkildə

fəhlələrin qurujuluq əzmkarlığına nikbin baxırdı, buna inanırırdı. Hərcənd, M.Cəlal belə yanaşmada «istehsalat romanları»ni inkar etmirdisə, hər şeyi hərəkətdə, qəhrəmanları narahat ruhda görürdü. Sırf məişət situasiyaları aparıcı deyildi, ictimai səciyyəlidir, mənəvi proseslər praqnozlaşdırılmasıdı. Romanda qoyulan sosial-əxlaqi ideal saxta təsir, bağışlamır. Hətta sosial mühakimə kriminallıqdan uzaqdır, işin gedişində ədalətli səslənir. Və əsas tezisi yazılıçının belədir: İctimai (sosial) hərəkatın əsil səbəbi şəxsiyyətin əxlaqi tələblərilə jəmiyyətdə qərarlaşmış sistemin doğura biləjəyi qabarlıqdır. Digər bir tezisdə: obrazların əxlaqi şüurunun statik «kəsiyi»ni görürük, onların hərəkətində, fəaliyyətində, tələbatında əsas funksional mexanizmlər sırasında mühitin müsbətini və mənfisini də görürük. Mir Cəlal Təzə şəhərin hətta əxlaqi-təmizliyini gözləmişdir.

Mir Cəlal romanlarında insan əxlaqının fəzilətini ən başlıcası bəşəriliyin motiv-tezisi kimi qoymuşdur. Sovet dövrü ideologiyasını unutmamaqla, yazılımövqeyini qiymətləndiririk və hətta idarəetmədə kollektivlərin konkret-tarixi təbiətini başa düşməkdə müəllif xüsusilə «üç» cəhəti—«triada»nı oxuju qarşısına çıxarmışdır: 1) Əxlaq (yazıcı niyyətində) obyektiv şəkildə determinləşdirilir, yəni öz xarakterinə görə ictimai istehsalatda fəhlə sinfinin yaşam tərzi kontekstində sosializm ictimai varlığının özünəməxsusluğunu əxlaqi şüurun formallaşmasının maddi-iqtisadi imkanını yaradır. 2)

Əxlaq fəhlə sinfinin, onun müttəfiqlərinin mənafeyinə müvafiq olaraq müsbət həyat tərzi yaradılmalıdır. 3) Əxlaqi inkişafın ümumi məntiqilə uyğunlaşmalıdır ki, öz mahiyyəti etibarilə tərbiyeləndirici davranışın aradan qaldırılmasını şərtləndirir. Beləliklə, poetikada eyni zamanda obrazların əxlaqi seçmə məsələsi durur və o zaman üçün: «insan hər şey üçün cavabdehdir» şüarı səslənirdi. Buradan belə bir tezisi də xatırlaya bilərik: fatalizm konsepsiyasından fərdi şəkildə eksistensializmdə hər bir işçinin (mühəndisin, fəhlənin) və s. təbəqənin şəxsi məsuliyyəti mövjuddur.

Mir Cəlalın yaradıcılığı tədqiq olunmuşdur: M. Hüseyin, H.Əfəndiyev, C.Xəndan, Ə.Hüseynov, Y.İsmayılov, A.Zamanov, M.Arif, M.C.Cəfərov kimi nüfuzlu söz sahibləri məqalələr, kitablar yazmışlar. Onların bir qismi M.Cəlalın nəşr yaradılılığını obyektiv təhlil etmişdir. Yaqub İsmayılov və Əhəd Hüseynovun adlarını xüsusi çəkmək istərdim.

Biz araşdırımızda xeyli həjmdə ədəbiyyatşunasların obyektiv təhlilini göstermişik. Lakin ünvanlarına tənqid sözümüzü də gizlətməmişik. Yaqub İsmayılov monoqrafiyasında Mir Cəlalın bütün yaradıcılığını: hekayələrini, romanlarını və elmi əsərlərini tədqiq etmişdir. Yaqub İsmayılov yazar: «Ədibin əsas bədii tədqiq və inikas obyekti, hər şeydən əvvəl, insanıdır; onun mənəvi dünyası, fikri-hissi həyatı, mübarizə və fəaliyyətidir. Həqiqi sənətin, sosializm-realizm

ədəbiyyatının—müsbat və mənfilər, xarakterlər yaratmaq tələbi bir sənətkar kimi Mir Cəlalı da həmişə ciddi düşündürmiş və əksər hallarda o, məqsədinə nail olmuşdur. Müəllifin realist qələmi ilə canlandırılmış bədii surətləri bir-birinə oxşamır, hərəsinin öz daxili aləmi, həyatı öz baxışı, öz təfəkkür tərzi, oricinal xarakteri, bu xarakterləri fərdiləşdirən və ümumileşdirən tipik keyfiyyətləri var».

Cəfər Xəndanda oxuyuruq: «Mir Cəlal ən böyük siyasi- ijtimali hadisələri ailə-məişət məsələləri ilə və əksinə, ən kiçik ailə-məişət məsələlərini də döyük ijtimali siyasi hadisələrlə bağlamağı bacaran bir yazıçıdır. Mücərrəd mənada hadisə, təbiət və ya əhvalat təsviri onun yaradılığına yaddır. Bunlardan söhbət açan yazıçı mütləq tiplərin səciyyəvi xüsusiyyətlərini daha yaxşı aydınlaşdırmaq məqsədini güdürlər».

Əhəd Hüseynovun qeydi: «Mir Cəlal xüsusi üslubu, ifadə tərzi və yazı manerası olan nasirlərimizdəndir... Mir Cəlal Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixində gözəl hekayələr ustası, rəngarəng mövzulara həsr olmuş romanlar yaradıcısı, ədəbiyyatımızın klassik və müasir dövrünü, müxtəlif problemlərini işıqlandıran onlarla dəyərli tədqiqat əsərinin müəllifididir».

Bu «triada» – fikir böyük yazıçı Mir Cəlalın nəşr, əlbəttə, roman yaradıcılığının poetikasını görməyə və dərinə getməyə şans verir. Mənim qənaətimcə, zəngin mövzular və ideyalar müəllifinin poetikasına ilk dəfə

Allahverdi Eminov. "Mir Cəlalın poetikası". III cilddə. I cild. 2 e-kitab

müraciət edən ədəbiyyatşunas-tənqidçi ovqatının məsuliyyətini; imkanlarını tam səfərbərliyə alınma mümkünsüzlüyünü və eyni zamanda nailolma təntənəsini yaşadı. Amma bu nəsrin maviliyində hələ çox «uçuşların» olacağını da istisna etmirəm. Və buna ümidiyəm...

10.04. – 12.12.07

Yeni Yazarlar və Sanatçılara İttimasi Birlüyü
New Writers and Artists Public Union

**“Bizi innovativ-kreativ birləşdirən
kitab: Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin
manifesti". YYŞİB-nin kulturoloji**

www.kitabxana.net və YYŞİB-nin
müstərək nəşri

132

layihəsi

Azərbaycan Respublikası Gənclər Fonduun qrant müsabiqəsi çərçivəsində maliyyələşdirdiyi, Yeni Yazarlar və Sənətçilər İctimai Birliyi oktyabırın ortalarından "Bizi innovativ-kreativ birləşdirən kitab: Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" adlı növbəti maraqlı kulturoloji layhəsini həyata keçirilir.

Layihə gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsi işinin gücləndirilməsi, Azərbaycan dilinin, tarixinin, mədəniyyət və incəsənətinin təbliğinə xidmət edən intellektual oyunların, müsabiqələrin, olimpiadaların, festivalların keçirilməsi və animasiya və bədii filmlərin (sosial çarxların) hazırlanması mövzusundadır. Layihə görkəmli yazıçı, dəyərli alim və pedaqoq Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsəri vasitəsilə dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş 55 milyonluq azərbaycanlılar, xüsusən uşaq, yeniyetmə və gənc soydaşlarımız - kreativ-intellektual düşüncə sahibləri arasında tarixi vətənləri olan Azərbaycana sevgi və saygıni artırmaq məqsədilə innovativ-vətənpərvərlik aksiyaları özündə cəmləyir. Internet resurslarından - sosial şəbəkələr, yeni media orqanları, videopaylaşım platformlarının

imkanlarından yararlanaraq, elektron-virtual formada Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsəri ilə motivasiya formasında yeni nəsil arasında vətənpərvərlik tərbiyəsi işi gücləndirilməsinə yönəldilir. Bunun üçün respublikamızın bir sıra yerlərində, eləcə də xaricdə yaşayan diasporumuzun görkəmli simaları, gənc bloqqerlər, şəbəkə istifadəçiləri, tanınmışlar və sadə oxucular tərəfindən əsərin audio-vizual formatda, oxucular tərəfindən səsləndirməklə, video çəkiliş aparmağı, film formasında hazırlanması və Internetdə yayımının təşkili, kitabın bir sıra dillərdə tərcümə variantının elektron formada şəbəkə resursları və e-kitabxanaya hazırlanması, həmçinin, yayımı, o əsər haqqında yazılan filoloji materiallardan ibarət e-almanax hazırlayıb e-kitabxanada yerləşdimək, müəllifin aforizmlərindən ibarət kitabın çapı, yayımı, təqdimatı, sosial şəbəkələrdə təbliğatı nəzərdə tutulur. Kitabdan parçalar oxuyanlarda Azərbaycanlılıq, vətənpərvərlik, milli-mənəvi dəyərlərimizə maraq artacaq.

Görkəmli yazıçı, dəyərli alim və pedaqqoq Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsərinin elektron variantda hazırlanaraq gənclərə çatdırılması, həm də yeni media və sosial şəbəkələrdə layihəyə İKT dəstəyi verilməsi üçün kreativ innovasiyalar yaratmaq.

Əsas məqsəd Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsərindəki vətənpərvərlik intonasiyanı

gənclərimizi innovativ-kreativ birləşdirən bütöv milli-mənəvi kitab kimi motivasiya formasında təbliğ etməkdir. Gənclərin yeni İKT texnologiyaları, Feysbuk, Youtube, Instagram, Tvviter, TikTok, həmçinin, Vatsap kimi platformalarından yararlandığını nəzərə alaraq bu əsərin səsli və görüntülü formasını (audio-video format), eləcə də elektron variantda yayına hazırlamaqla İnteretdə trend yaratmaq mümkündür.

**Layihə icraçıları aşağıdakı vəzifələri qarşılara
məqsəd kimi qoyublar:**

Azərbaycan ədəbiyyatını vətənpərvərlik nümunəsi olaraq gənclərə sevdirmək.

Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsərindəki vətənpərvərlik ruhunu yeni formalarla 55 milyonluq diasporumuzun yeni nəsil nümayəndələrinə çatırmaq.

İnternetdə Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsərindən vətənpərvərlik trendi kimi istifadə edərək motivasiya kim yeni nəsilə aşılamaq. Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsərini müxtəlif şəxslər tərəfindən səsli - audio kitab formasında hazırlamaq və bu yönə gəncləri həvəsləndirmək.

Müxtəlif insanlar tərəfindən Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsərinin parça-parça mütaliəsini

təşkil etməklə vizual kitab - video film formasında hazırlamaq və bu yönə gənclərin imkanlarından bəhrələnmək.

Yazıcı-alimin "Bir gəncin manifesti" əsəri haqqında yazılın filoloji materiallardan ibarət e-almanax hazırlayıb e-kitabxanada yerləşdimək, yaymaq.

Ədibin həyat və yaradıcılığı, "Bir gəncin manifesti" əsərinin gənclərin vətənpərvərlik ruhda böyüməsindəki rolu haqqında tədbir təşkil etmək. Müəllifin aforizmlərindən ibarət kitabçanın çapı, yayımı, təqdimatı, sosial şəbəkələrdə təbliğatı nəzərdə tutulur.

Layihənin fəaliyyət mərhələləri:

1. Azərbaycan ədəbiyyatını vətənpərvərlik nümunəsi olaraq gənclərə sevdirmək məqsədilə Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsərin vətənpərvərlik ruhunu yeni formatlarda 55 milyonluq dünya azərbaycanlılarına, xüsusən də yeni nəsil nümayəndələrinə çatırmaq üçün aşağıdakı formalarda nəşrə / yayıma hazırlanmaq:

- Səslə - audio kitab formasında: "Bir gəncin manifesti" əsərin maraqlı hissələri müxtəlif şəxslər tərəfindən parçalarla ifası hazırlanmaq və geniş ictimaiyyətə, eləcə də əngəlli gənclərə çatdırmaq.

- Görüntülü - vizual kitab formasında: "Bir gəncin manifesti" əsərinin maraqlı hissələri müxtəlif şəxslər tərəfindən parçalarla ifası videoya almaq, yayına hazırlamaq, Internetdə və sosial şəbəkələrdə, videopaylaşım portallarında yerləşdirmək, Ümumazərbaycan milli-mənəvi dəyər kimi dünyada yaşayan 55 milyonluq soydaşlarımıza, geniş ictimaiyyətə, eləcə də əngəlli gənclərə çatdırmaq.

2. Elektron kitab: imkan daxilində müxtəlif dillərdə "Bir gəncin manifesti" əsərinin elektron formatda hazırlamaq, e-kitabxanalarda, Internet resurslarında yerləşdirməklə Mir Cəlal Paşayev yaradıcılığını və Azərbaycan ədəbiyyatını populyarlaşdırmaq.

3. Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsəri haqqında yazılan filoloji materiallardan ibarət e-almanax hazırlayıb e-kitabxanada yerləşdimək, yaymaq, sosial şəbəkələrdə təbliğatı.

5. Internetdə Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsərindən vətənpərvərlik trendi kimi tanıtmaqla bu istiqamətdə motivasiya məhsulu kim yeni nəslə aşılamaq, bu yönədə gəncləri həvəsləndirmək.

6. Sosial şəbəkələrdə - Internetdə yeni mütaliə və virtual-kreativ aksiyaya başlanılaçaq, müxtəlif gənc insanlar tərəfindən Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsəri parça-parça mütaliəsini təşkil etməklə vizual kitab - videofilm formasında hazırlan məhsul

vasitəsilə sosial şəbəkələrdə vətənpərvərlik hərəkatı kimi gənclərin imkanları səfərbər ediləcək.

7. Mir Cəlal Paşayevin həyat və yaradıcılığı, "Bir gəncin manifesti" əsərinin gənclərin vətənpərvərlik ruhda böyüməsindəki rolu haqqında real/virtual tədbir həyata keçirmək.

8. İnternet, Feysbuk, Tvviter və Youtube və b. şəbəkələrdə bu istiqamətdə fəaliyyətlərin dəstəklənmək, ayrıca sosial şəbəkə resursunun yaradılması, gənclərin, yeniyetmələrin, məktəblilərin intellektual səviyyəsini yüksəltmək üçün fəaliyyətlərin qurulması.

Layihənin yetərincə təbiyi və ictimaiyyətə çatdırılması işi düzgün işlənmiş media-plan vasitəsilə gerçəkləşdiriləcəkdir. Virtual aksiyaların təşkili, İnternet, Feysbuk, Tvviter və Youtube və b. şəbəkələrdə bu istiqamətdə fəaliyyətlərin dəstəklənmək, ayrıca sosial şəbəkə resursunun yaradılması, gənclərin, yeniyetmələrin, məktəblilərin intellektual səviyyəsini yüksəltmək üçün fəaliyyətlərin qurulmasına xüsusi diqqət ayrılaçqdır. Fəaliyyətlər zamanı layihənin təqdimatına və təbliğinə xüsusi önəm veriləcəkdir: istər ölkə daxilində, istərsə də dünyada əngəlli gənclərin kreativ-kulturoloji potensialının, ədəbi resurslarının geniş yayılmasına səbəb olacaq. Televiziyyada və mətbuatda («525-ci qəzet»,

"Təzadlar", "Bakı-xəbər" kimi ölkənin nüfuzlu mətbu
orqanlarında, Space TV, "Dünya" TV, İNK TV kimi
televiziya kanallarında və digər KİV-də, Internet
saytlarında), müxtəlif sosial şəbəkə və foto-videoideo
paylaşım platformalarında layihə, virtual mərkəz, e-
kitab və rəqəmsal nəşrlər, elektron kitabxananadakı
ayrıca bölüm haqqında rəylər, fikirlər, məqalələr çap
olunacaq, müzakirə xarakterli reportaj və süjetlər
hazırlanacaqdır.

Layihənin nəticələri:

1. Vətənpərvərlik nümunəsi olaraq Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsəri fərqli, İKT texnologiyalarına uyğun olaraq yeni formatlarda 55 milyonluq dünya azərbaycanlılarına, xüsusən də yeni nəsil nümayəndələrinə, gənclərə çatırmaq üçün aşağıdakı formalarda nəşri və yayımı təşkil olunacaq.
2. "Bir gəncin manifesti" əsərinin bəzi hissələri müxtəlif şəxslər tərəfindən parçalarla ifası hazırlanmaq və geniş ictimaiyyətə, eləcə də əngəlli gənclərə çatdırmaq üçün yeni səsli - audio kitab hazırlanacaq.
3. "Bir gəncin manifesti" əsərinin maraqlı hissələri müxtəlif şəxslər tərəfindən parçalarla ifası videoya alınacaq, yayma hazırlanaraq Internetdə və sosial şəbəkələrdə, videopaylaşım portallarında

yerləşdiriləcək, ümmumazərbaycan milli-mənəvi dəyər kimi dünyada yaşayan 55 milyonluq soydaşlarımıza, geniş ictimaiyyətə, eləcə də əngəlli gənclərə çatdırılacaq görüntülü - vizual kitab, bədii-sənədli videofilm hazırlanacaq.

4. Müxtəlif dillərdə "Bir gəncin manifesti" əsərinin elektron kitab formasında hazırlanacaq, e-kitabxanalarda, Internet resurslarında yerləşdiriləcək, Mir Cəlal Paşayevin yaradıcılığı və Azərbaycan ədəbiyyatı gənclər arasında populyarlaşdırılacaq.

5. Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsəri haqqında yazılan filoloji materiallardan ibarət e-almanax hazırlanacaq, e-kitabxanada yerləşdirilərək, gənclərin azad istifadəsi üçün yayılacaq.

6. Müəllifin aforizmlərindən ibarət cib kitabı formasında toplunun çap ediləcək, gənclərə, tələbələrə paylanacaq, e-variantı Internetdə və e-kitabxanada sərbəst yayım üçün yerləşdiriləcək, geniş ictimaiyyət üçün təqdimati, sosial şəbəkələrdə güclü təbliğatı aparılacaq.

8. Internetdə Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsərindən vətənpərvərlik trendi kimi tanıtmaq və bu istiqamətdə motivasiya modeli kimi yeni nəslə aşilanacaq, bu yönə gəncləri həvəsləndiriləcək.

9. Sosial şəbəkələrdə - Internetdə yeni mütalifə və virtual-kreativ aksiyaya başlanılacaq, müxtəlif gənc insanlar tərəfindən Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsəri parça-parça mütaliəsini təşkil etməklə vizual kitab - videofilm formasında hazırlan məhsul vəsitişilə sosial şəbəkələrdə vətənpərvərlik hərəkatı kimi gənclərin imkanları səfərbər ediləcək.
10. Mir Cəlal Paşayevin həyat və yaradıcılığı, "Bir gəncin manifesti" əsərinin gənclərin vətənpərvərlik ruhda böyüməsindəki rolu haqqında real tədbir təşkil olunacaq.
11. Internet, Feysbuk, Tvviter və Youtube və b. şəbəkələrdə bu istiqamətdə fəaliyyətlərin dəstəklənmək, ayrıca sosial şəbəkə resursunun yaradılması, gənclərin, yeniyetmələrin, məktəblilərin intellektual səviyyəsini yüksəltmək üçün fəaliyyətlər qurulacaq.

Layihənin qiymətləndirilməsi:

Müvafiq qanunvericilik aktları, qanunlar, normativ sənədlər, eyni zamanda Azərbaycan Gənclər Fonduñun tələblərinə uyğun olaraq qiymətləndirmə indikatorları müəyyənləşdiriləcək və ona uyğun olaraq

qiymətləndirmə aparılacaq. Xüsusən də aşağıdakı cəhətlərə əhəmiyyət veriləcək:

- tərəfdaş və əlavə donorlar haqqında məlumat;
- layihə çərçivəsində fəaliyyət haqqında Fondun əvvəlcədən məlumatlandırılması;
- layihə çərçivəsində fəaliyyət zamanı Fondun adının və loqosunun nümayiş olunması;
- layihə sənədlərinin uyğun strukturu; layihə üzrə əmrlər;
- layihədə çalışan işçilərin sayı, işçilərlə bağlanmış əmək, mülki-hüquqi xarakterli və könüllü müqavilə;
- layihənin iştirakçılarının sayı;
- layihə çərçivəsində tədbirə dəvət olunmuş şəxslərin sayı və tərkibi;
- layihə ilə bağlı ictimaiyyətin məlumatlandırılması;
- layihə çərçivəsindətanıtım materialları, gündəlik və proqramlar;
- nəşr – paylama materiallarının (e-kitab, vizual məhsullar, sosial media və Internet TV proqramları və s.) iştirakçılara verilməsi;
- layihə çərçivəsində xidmətlər; layihə fəaliyyətinin icra planına uyğunluğu, işlərin yerinə yetirilib-yetirilməməsinin müəyyən edilməsi;

- tədbir zamanı qoyulan mövzunun layihə mövzusuna uyğunluğu;
- layihə çərçivəsində iştirakçılarla qiymətləndirmə işinin aparılması.
- mütəxəssislər tərəfindən bu layihənin həm peşəkar dairələri, həm geniş ictimaiyyət tərəfdən müzakirəsi, mətbuatda işıqlandırılmasına şərait yaradılacaq;
- layihənin iştirakçılarının sayı;
- layihə çərçivəsində tədbirə dəvət olunmuş şəxslərin sayı və tərkibi;
- layihə ilə bağlı ictimaiyyətin məlumatlandırılması;
- layihə çərçivəsindətanıtım materialları, gündəlik və proqramlar;
- nəşr – paylama materiallarının (e-kitab, vizual məhsullar, sosial media və Internet TV proqramları və s.) iştirakçılara verilməsi;
- layihə çərçivəsində xidmətlər; layihə fəaliyyətinin icra planına uyğunluğu, işlərin yerinə yetirilib-yetirilməməsinin müəyyən edilməsi;
- tədbir zamanı qoyulan mövzunun layihə mövzusuna uyğunluğu;
- layihə çərçivəsində iştirakçılarla qiymətləndirmə işinin aparılması.

Layihənin davamlılığının təmin edilməsi istiqamətində nəzərdə tutulan fəaliyyətlər:

Layihə uğurla yekunlaşdırılardan sonra da fəaliyyətlər davam etdirilərək aşağıdakı istiqamətdə işlər həyata keçiriləcək:

- Davamlı olaraq o istiqamətdə Internetüstü fəaliyyətlər daha da genişləndiriləcək və ardıcıl işlər görüləcək;
- Yaradılacaq sosial şəbəkə resurslarında yenə də bu mövzuda müxtəlif materiallar paylaşılacaq;
- Internetdə, elektron kitabxanada, sosial mediada yeni formatlarda, vətənpərvərlik mövzusunda elektron kitablar, rəqəmsal nəşrlər, eləcə də yeni kreativ materiallar sosial şəbəkələrdə onlayn-oflayn yayılacaq, daimi fəaliyyət göstərəcəkdir;
- Elektron kitablardan ibarət virtual sərgi ardıcıl təşkil olunacaqdır.
- Mütəxəssislər tərəfindən bu layihənin həm peşəkar dairələri, həm geniş ictimaiyyət tərəfdən müzakirəsi, mətbuatda işıqlandırılmasına şərait yaradılacaq;
- Gələcəkdə Mircəlalşunaslıq və vətənpərvərlik ədəbiyyatının müxtəlif qollarına aid sahə elektron kitabxanaları, eləcə də şəbəkə nəşrlərini özündə birləşdirəcək resurslar yaradılacaq;

- Milli Virtual-Elektron Kitabxana daha da genişləndiriləcək, eyni zamanda ölkəmizin daxilində və xaricdəki anoloji Internet kitabxanaların şəbəkəsinə qoşulması, qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlığa xüsusi əhəmiyyət veriləcəkdir;
- Layihənin növbəti mərhələsi hazırlanaraq donor təşkilatlara təqdim olunacaq və s.

Xatırlatmaq yerinə düşər ki, YYSİB milli və dünya mədəniyyəti, elm və ədəbiyyati hadisələrinin təbliği, real, eyni zamanda məsafəli - elektron təlim və kursların təşkili, Azərbaycan intellektual sərvətlərini, ədəbiyyatını, mədəniyyətini inkişaf etdirmək, zənginləşdirmək, xaricdə tanıtmaq, Internet resursları, elektron kitabxana istiqamətində yeni nəsil yaradıcı insanları səfərbər etmək və s. sahələrdə fəaliyyətini qurub.

Təşkilat 22 ildir respublika əhəmiyyətli və beynəlxalq səviyyəli mədəniyyət, elm, ədəbiyyat, sənət, kitab nəşri və təbliği, qəzetçilik, yeni mass-media, bloqqerlik, e-kitabxana və Internet resurslarının zənginləşdirilməsi kimi sahələrdə fəaliyyəti ilə məşğul olur. 13 dəfə Bakı Kitab Bayramı – illik Milli Kulturoloji layihə həyata keçirib, 12 kitab nəşr etmiş, çoxsaylı mətbuat-ədəbiyyat layihələri həyata keçirmişdir. Hazırda Internetdə və ictimai düşüncədə

"Virtual Azərbaycan" layihəsini gerçəkləşdirir. Qurumun dəyərli layihəsi əsasında www.kitabxana.net ünvanlı Milli Virtual-Elektron Kitabxana - Internet portalı yaradılıb və fəaliyyət göstərir. Internetdə və sosial şəbəkələrdə 20-yə yaxın resursları fəaliyyət göstərir. İndiyəcən bir neçə virtual e-kurs yaradıb və 3000-dən artıq elektron kitabı hazırlayaraq Internet istifadəçilərinin azad istifadəsinə təqdim edilib. Təşkilatın fəaliyyəti milli, eləcə də dünya mədəniyyətini və ədəbiyyatını həm ölkə daxilində, həm də xaricdə təbliğ etmək, yeni nəsil yaradıcı insanların əqli-intellektual, sosial və müəlliflik hüquqlarının qorunması istiqamətində fəaliyyət göstərmək, sənət adamlarının yaradıcılığını cəmiyyətə tanıtmaq, çağdaş mədəniyyəti və ədəbiyyatı inkişaf etdirməklə milli kulturoloji-intellektual düşüncənin zənginləşməsinə yardımcı olmaq, mədəniyyətlərarası dialoqu, sivilizasiyaların integrasiyasını gücləndirməklə qloballaşan dünyada Azərbaycanın inkişafına, estetik-bədii irsini yüksək səviyyəyə çatdırmaqdır. QHT fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq ədəbi-mədəni, kulturoloji hadisələr gerçəkləşdirir, hüquqi-mədəni maariçilik, gənc yaradıcı insanların ictimai maraqlarını ifadə edir, mədəniyyətlə, ədəbiyyat, Internet, sosial şəbəkələr, virtual resurslar, elektron kitabxanalar, kreativ innovasiyalarla bağlı kulturoloji layihələri

Allahverdi Eminov. "Mir Cəlalın poetikası". III cilddə. I cild. 2 e-kitab

hazırlayır və uğurla həyata keçirir, qarşısına qoyduğu məqsədlərə çatmağa çalışır.

www.kitabxana.net

Milli Virtual-Elektron Kitabxananın təqdimatında

"Bizi innovativ-kreativ birləşdirən kitab: Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" adlı kulturoloji layihəs kulturoloji layihə. Elektron Kitablar..."

Bu elektron kitablar Azərbaycan Respublikasının Gənclər Fondunun maliyyə dəstəyi ilə (2020-ci il maliyyə yardım müsabiqəsi), Yeni Yazarlar və Sənətçilər İctimai Birliyi

**www.kitabxana.net və YYSİB-nin
müştərək nəşri**

147

tərəfindən həyata keçirilən, www.kitabxana.net - Milli Virtual-Elektron Kitabxananın "Bizi innovativ-kreativ birləşdirən kitab: Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" adlı kulturoloji layihəs çərçivəsində nəşrə hazırlanıb və yayılır.

**Kreativ-bədii layihənin bu hissəsini
maliyyələşdirən qurumlar:**

Azərbaycan Respublikasının Gənclər Fondu

<http://youthfoundation.az>

Yeni Yazarlar və Sənətçilər İctimai Birliyi:

www.yysq.kitabxana.net

**Bu silsilədən olan digər digər e-kitablarını buradan
oxuyun:**

http://kitabxana.net/?oper=e_kitabxana&cat=192

"Bizi innovativ-kreativ birləşdirən kitab: Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" adlı kulturoloji layihə çərçivəsində hazırlanan Feysbukda səhifəmizi və virtual kursu buradan izləyin:

<https://www.facebook.com/YeniYazarlar>

Aydın Xan Əbilov,

Yeni Yazarlar və Sənətçilər İctimai Birliyinin sədri,

www.kitabxana.net və YYŞİB-nin
müstərək nəşri

Allahverdi Eminov. "Mir Cəlalın poetikası". III cilddə. I cild. 2 e-kitab

Prezident təqəuidçüsü, yazıçı-kulturoloq